Brabants kerkenboekske

Fiets- en autoroutes langs Brabantse kerken

Lilian Grootswagers
Wies van Leeuwen
Paul Spapens

Brabants kerkenboekske

Fiets- en autoroutes
langs Brabantse kerken

Coverfoto: Wouw, Lambertuskerk
Links: Sprang, hervormde kerk

Inhoud

Inleiding 6

Brabantse kerken van romaans tot wederopbouw 8

Personalia 13

Fietsroute Breda, Geertruidenberg, Baronie,
23 kerken, 75 kilometer 15

Fietsroute, Tilburg, Oisterwijk, Oirschot en de Kempen,
17 kerken, 62 kilometer 25

Fietsroute Bergen op Zoom, Brabantse Wal en Roosendaal,
13 kerken, 57 kilometer 33

Fietsroute Oss, Ravenstein en Megen,
16 kerken, 50 kilometer 39

Fietsroute 's-Hertogenbosch, Rosmalen, Vught en de Meijerij,
15 kerken, 70 kilometer (met afkorting) 45

Fietsroute Eindhoven, Helmond en de Peel,
17 kerken, 70 kilometer 55

Een middeleeuws kerkenlandschap (auto) 63

Van neoclassicisme tot neogotiek (auto) 69

Cuypersroute (vader en zoon) van Steenbergen
tot Demen (auto) 75

Van expressionisme tot modernisme (auto) 81

Inleiding

Het Brabants Kerkenboekske

Kerken - en torens - bepalen het aanzien van Brabant. Overal in stad, dorp of buitengebied rijzen ze op. Ze vertellen zonder woorden het verhaal van hun geschiedenis, van het bouwvak, van de kunsten en vooral van de gemeenschappen die ze ooit hebben gebouwd. Het zijn krachtige materiële uitingen van de Brabantse identiteit. In vervlogen tijden zijn ze met bloed, zweet en tranen gebouwd voor de eredienst. Door de ontkerkelijking verliezen veel kerken hun religieuze betekenis. Maar we moeten ze koste wat kost behouden, in religieus gebruik of als het niet anders kan in een andere functie. Want kerken zijn bakens, kerkmuren dragen historie, kerken zijn musea, ze vertellen verhalen, ze zijn vol emotie. Kerken zijn van ons allemaal; we moeten er allemaal zorg voor hebben.

Dit Brabants Kerkenboekske is een uitgave van de Brabantse Hoeders. Dit zijn vrouwen en mannen uit alle delen van de provincie. Ze zijn onderscheiden met de Brabant Bokaal. Elk jaar reikt het Prins Bernhard Cultuurfonds Noord-Brabant deze prijs uit aan maximaal drie vrouwen of mannen. Zij hebben zich jarenlang als vrijwilliger ingezet voor de cultuur en de natuur van Brabant. De laureaten hebben zich verenigd in de Stichting De Brabantse Hoeders. Jaarlijks organiseren de Brabantse Hoeders een Brabant-breed en vernieuwend cultureel project. Op 26 november 2017 organiseerden ze samen met andere organisaties de eerste Brabantse Open Kerkendag. De bedoeling was om zoveel mogelijk Brabanders te betrekken bij de toekomst van hun kerkgebouwen, hetzij in voortgezet gebruik als godshuis, hetzij met een andere bestemming. Deze Brabantse Open Kerkendag was een groot succes. Besloten werd om in 2018 door middel van kleinere projecten de aandacht op de toekomst van de kerkgebouwen gevestigd te houden. Een daarvan is dit Brabants Kerkenboekske.

Het Brabants Kerkenboekske is een uitgave van en is samengesteld door de Brabantse Hoeders. Het wordt massaal en gratis in Brabant verspreid. Dit Brabants Kerkenboekske is gratis omdat we iedereen willen bereiken. De Brabantse Hoeders die voor de inhoud tekenden zijn Lilian Grootswagers, Wies van Leeuwen en Paul Spapens. Onder hun verantwoordelijkheid werd in 2017 de eerste Brabantse Open Kerkendag gehouden. Lilian Grootswagers en haar dochter Linde tekenden samen voor de kaartjes van de zes fietsroutes. Wies van Leeuwen maakte alle korte beschrijvingen van kerken in dit boekje. Paul Spapens zette de fietsroutes uit. De prachtige foto's zijn gemaakt door Marc Bolsius. Hij stelde ze gratis ter beschikking. We zijn hem daar zeer erkentelijk voor.

Het Brabants Kerkenboekske bevat vier autoroutes en zes fietsroutes. Alle routes voeren langs een selectie van tientallen interessante Brabantse kerken. Deze uitgave is bedoeld om de Brabanders op een actieve manier te betrekken bij het ontzagwekkende kerken-erfgoed van onze provincie. De toelichtingen zijn beknopt omdat iedereen tegenwoordig er wel in slaagt om onderweg op de mobiele telefoon of thuis op de pc alle gewenste informatie gemakkelijk bij elkaar te sprokkelen. De autoroutes zijn thematisch van opzet. In de praktijk zullen weinigen er in slagen om alle kerken van een route in één dag te bezoeken. De autoroutes moeten dan ook meer gezien worden als suggesties voor kerken die de moeite waard zijn om te bezoeken, bijvoorbeeld in een andere regio. De fietsroutes zijn zodanig gekozen dat alle delen van de provincie aan bod komen. Bij de fietsroutes werd de keuze van de kerken vooral ook bepaald door de bereikbaarheid.

De meeste routes zijn tamelijk lang, voor menig fietser zijn ze mogelijk te lang om op één dag te doen. Toch hebben de samenstellers die iets langere routes verantwoord gevonden omdat Brabant is gezegend met een goed fietsknooppuntensysteem. Vrijwel iedereen weet hoe dat werkt. Het is tamelijk eenvoudig om thuis achter de pc of onderweg zelf een afkorting te maken. De fietsroute ''s-Hertogenbosch' laat daarvan een voorbeeld zien. Alle zes de fietsroutes zijn voorzien van een landkaartje waarop de knooppunten staan aangegeven. Dit vergemakkelijkt het vinden van de weg. Hierbij moet worden aangetekend dat het in de toekomst voor kan komen dat knooppunten worden gewijzigd. De kaartjes geven de situatie in het voorjaar van 2018 weer. De kaartjes zijn gebaseerd op de routeplanner van VisitBrabant. We hebben dankbaar gebruik gemaakt van deze waardevolle service.

We houden ons aanbevolen voor nieuwe informatie over de routes en de kerken. www.openkerkenbrabant.nl.

's-Hertogenbosch, 12 mei 2018.
Lilian Grootswagers, Wies van Leeuwen en Paul Spapens

Brabantse kerken van romaans tot wederopbouw

De Middeleeuwen

Veel van het middeleeuwse kerkenlandschap is helaas door afbraak verloren gegaan. Het kerkenlandschap is immers steeds veranderd. Toch resteren er gelukkig nog tientallen kerken uit deze periode De oudste romaanse kerken zijn gebouwd van tufsteen, een vulkanische steen, afkomstig van afgebroken Romeinse bouwwerken en later ook wel geïmporteerd uit de Duitse Eifel. Van deze kerken zijn vaak alleen nog de muren over. Ze hebben hooggeplaatste rondboogramen die we nog vinden in Waalre, Eethen en Dennenburg. Het 'heidense' kerkje van Oirschot is een van de gaafste voorbeelden. Lange tijd meende men dat het gebouwd was door de heidense Romeinen aan het begin van onze jaartelling. Romaanse torens zoals in Neerlangel zijn zeer zeldzaam.

In de latere middeleeuwen worden steeds meer en grotere kerken gebouwd. Veelal gotische gebouwen, uitingen van macht en welvaart. Concurrentie tussen steden en dorpen leidde tot een steeds verfijndere, rijkere vormentaal. De Mechelse steenhandelaren Keldermans bouwen door de eeuwen heen een waar imperium op, ze leveren ontwerpen en kant en klare onderdelen in de Zuidelijke en Noordelijke Nederlanden. Brabantse gotiek, bouwen 'up die maniere van Brabant'. De grote gotische stadskerken in Antwerpen, Breda en 's-Hertogenbosch worden tussen de veertiende en de zestiende eeuw opgetrokken uit bij Brussel gedolven Gobertange- en Ledesteen. Ze zijn lager dan de Franse kathedralen maar onderscheiden zich door rijk beeldhouwwerk, bijvoorbeeld in de prachtige toren van Breda en de luchtboogbeeldjes en topgevels van de Bossche Sint-Janskathedraal.

Veel eenvoudiger zijn de laatgotische dorpskerken, waarin de bouwers van Wouw, Oosterhout en Oirschot de vormen van de stadse kapittelkerken vertalen in baksteen en een beetje natuursteen. De meeste kerken die tussen de veertiende en zestiende eeuw worden gebouwd, zijn echter alleen van baksteen, de Kempense dorpsgotiek. Slechts af en toe hebben ze natuurstenen details in steunberen, raamlijsten en torens. Meestal zijn ze echter driebeukig met lichte houten tonvormige gewelven. Deze gewelven worden dan onder een doorlopend leien dak samengevat. Grotere kerken krijgen wel een hoger middenschip met lichtbeuk. De dwarsschepen en koren zijn in veel gevallen lager dan het schip, wat samen met de hogere westtorens leidt tot een schilderachtig silhouet. We vinden ze nog in Middelbeers, Leende, Terheijden en Helvoirt.

De glorie van deze dorpskerken zijn de torens. Ze worden door de architectuurhistorici meestal gekarakteriseerd als Kempense gotiek. De torens hebben romaniserende motieven als lisenen en boogfriezen. Deze motieven worden tot in de zestiende eeuw gebruikt, meestal in combinatie met gotische versieringen in de steunberen, nissen en galmopeningen. Dat leidt tot prachtige silhouetten in Alphen, Hilvarenbeek, Oirschot en Vught. In de toren van Woudrichem zien we al renaissance motieven, net als in de zuidgevel van de stadskerk van Grave. De alleenstaande torens van Duizel, Oostelbeers, Steensel en Stiphout zijn een echt Brabants verschijnsel, veroorzaakt omdat de dorpen zich verplaatsten.

Een deel van het dagelijkse leven speelt zich in de middeleeuwen in kerken af. Men wandelt er, schuilt er bij regen, maakt afspraken, drijft soms zelfs handel. Tot het begin van de negentiende eeuw is er ook in de kerk begraven. De zerkenvloeren van Breda en 's-Hertogenbosch getuigen daar nog van. De parochies zijn eeuwenlang bepalend voor het dagelijks leven van de gelovigen. Men organiseert processies en andere religieuze plechtigheden, waarbij Bijbelse taferelen en belangrijke gebeurtenissen uit de heilsgeschiedenis worden uitgebeeld.

Reformatie en barok

De protestanten hebben na de intocht van de Reformatie in de zestiende eeuw amper grote kerken nodig. De achthoekige kerk van Willemstad (1601-1605) is de eerste kerk die voor de reformatorische dienst wordt gebouwd. Veel dorpskerken staan echter grotendeels leeg of worden deels gebruikt als school, opslagruimte, brandspuithuis, etc. De enige barokke katholieke kerken worden gebouwd in de vrije heerlijkheden van Boxmeer, Ravenstein, Uden en Megen. Ze zijn eenvoudig van buiten, maar weelderig van binnen. Dat geldt ook voor de schuurkerken en schuilkerken, waar vrijwel niets meer van over is gebleven. In deze ruimten beleefden de katholieken van de zeventiende en achttiende eeuw hun geloof, oogluikend getolereerd door protestantse regenten. Voor de kerkelijke interieurs van renaissance en barok zijn beleving en inleving in het lijden van Christus en de vele heiligen cruciaal. In bedevaartsplaatsen als Handel ontstaat een sacraal landschap met wegen, kapellen en een processiepark. Alles ademt hier devotie.

Neostijlen in de katholieke herleving

In het voormalige Generaliteitsland Brabant brengt de Franse tijd vanaf 1795 gelijke rechten voor alle religies. Een deel van de middeleeuwse kerken wordt na 1796 teruggegeven aan de katholieken. De torens blijven in bezit van de burgerlijke gemeente. Veel wordt afgebroken, van het ooit zo indrukwekkende

Brabantse kerkenlandschap van de middeleeuwen is nu nog maar weinig over. De grote middeleeuwse stadskerken van de late gotiek bestaan nog steeds, maar veel dorpskerken hebben na 1800 plaats moeten maken voor nieuwbouw. Aanvankelijk neoclassicistisch of traditioneel (de zogenaamde Waterstaatskerken), later vooral neogotisch. In de ogen van de clerus zijn nieuwe kerken geschikter om het religieuze gevoel op te wekken.

In 1853 komen er weer bisschoppen in Breda en 's-Hertogenbosch. De op de middeleeuwse gotiek gebaseerde neogotiek wordt de katholieke 'huisstijl', het waarmerk van de 'katholieke herleving'. De eerste neogotische katholieke kerk verrijst overigens al veel eerder, de Goirkesekerk in Tilburg (1835-1839). De kerk bevordert nieuwe devoties tot het Heilig Hart (1856), Jozef als patroon van de kerk (1870), Maria en Christus Koning (1925), de Heilige Familie en het kindje Jezus. Nieuwe congregaties van paters, fraters en nonnen spelen een grote rol in onderwijs en ziekenzorg. Eigenzinnige bouwpastoors zien de bouwkunst als een van de middelen om de gelovigen op te voeden en het dagelijks leven te devotionaliseren.

Tussen 1850 en circa 1915 bouwen of verbouwen de Nederlandse katholieken ongeveer achthonderd kerken, waarvan meer dan tweehonderdvijftig in Noord-Brabant. Meest neogotisch, soms neoclassicistisch, traditioneel of neo-romaans. Veel kerken worden gebouwd door de in Roermond geboren en in Antwerpen opgeleide Pierre Cuypers (1827-1921). Ook zijn zoon Joseph Cuypers (1861-1949) bouwt veel. Daarnaast zijn onder meer de Tilburger H.J. van Tulder, de uit Keulen afkomstige C. Weber en de Cuypersleerling C. Franssen actief. In het Bisdom Breda bouwt P. van Genk veel kerken.

In een neogotische kerk hangt alles samen en is alles op elkaar afgestemd. Net als in de barok werkt het als een totaalkunstwerk. De glans van koper, zilver en goud, de kleuren van schilderingen en glasramen, de beelden van heiligen en voorstellingen uit de heilsgeschiedenis moeten indruk maken op de gelovigen. Het katholicisme is een zintuiglijke religie, waarin kleuren, beelden en sferen belangrijker zijn dan het woord. Dat zien we aan rijke interieurs in bijvoorbeeld Helmond, Veghel en Helvoirt. De hervormde kerken van Fijnaart of Raamsdonksveer steken hier in hun eenvoud sterk bij af.

Van expressionisme tot Bossche School

Na 1915 nemen de bouwpastoors de nieuwe vormen over van expressionisme en de meer traditionele Delftse School. De nieuwe kerken moeten echte volkskerken zijn, grote en weidse ruimten, waar iedere gelovige deel kan hebben aan het misoffer. Er zijn volkskerken met veel decoratie, maar ook eenvoudige ruimten. Tot ongeveer 1970 zijn de parochies de kernen van de gemeenschap in nieuwe wijken. Bij stads- en dorpsontwikkeling wordt de parochiekerk met haar eigen erf tussen scholen, pleinen en parken kern van de wijk. We zien dat in Sint-Oedenrode (Eerschot), Breda (Heuvel), Bergen op Zoom en vooral Tilburg (Broekhovense kerk, Sacramentskerk). Protestanten en katholieken hebben hun eigen architecten. Bekende namen zijn onder meer P. Bellot, J. Hurks, M. van Beek en H.W. Valk.

Het ontwerp van een kerk is een uitgelezen kans voor het scheppen van aantrekkelijke architectonische ruimten. Uit de naoorlogse lessen kerkelijke bouwkunst in het Bossche Kruithuis, in de zeventiende-eeuw als kruitopslag gebouwd, ontstaat de Bossche School. Jan de Jong en de gebroeders Van der Laan zijn bekende architecten uit deze tijd. Men werkt met beperkte middelen, maar de kerken die dan 'op de groei' worden gebouwd zijn al snel veel te groot.

Toekomstbeeld

Honderden kerkelijke complexen zijn er gebouwd en enkele decennia later alweer gesloopt of herbestemd. Tot het midden van de eeuw domineert religie het maatschappelijk leven. Alles is verzuild; scholen, omroepverenigingen, vakbonden, ze worden volgens levensbeschouwing georganiseerd. Na 1950 neemt de invloed van de godsdienst zienderogen af. Het 'rijke roomse leven' blijkt een uitzonderlijk fenomeen geweest. De nadrukkelijke hegemonie van de katholieke religie in alle maatschappelijke organisaties, heeft zo nooit eerder bestaan, zelfs niet in de middeleeuwen. In de komende jaren zullen vele kerken hun functie verliezen. Het is aan ons Brabanders samen te bepalen wat er over enkele eeuwen van ons kerkelijke landschap over zal blijven.

Verder lezen:

Wies van Leeuwen, met foto's van Marc Bolsius, *De 100 mooiste kerken van Noord-Brabant*, Zwolle (W-books) 2012, herdruk 2017
Wies van Leeuwen, *De verdwenen kerken van Noord-Brabant*, Zwolle (W-books) 2017
A. Reinstra, M. de Beyer, P. Verhoeven (red.), *Kerkinterieurs in Nederland*, Amersfoort-Zwolle 2016
Lilian Grootswagers, Wies van Leeuwen, Paul Spapens, *Over ranke torenspitsen. Hoe kunnen we samen de Brabantse kerken redden*, z.pl, (Stichting De Brabantse Hoeders), 2016, herdruk 2018.
www.reliwiki.nl

Personalia

Lilian Grootswagers is bestuurslid van FRH (Future religious Heritage), een Europese netwerk organisatie die zich inzet voor behoud en toekomst van religieus erfgoed. Zij is vicevoorzitter van de Task Force Toekomst Kerkgebouwen. Zij is de eigenaar van Erfgoed.nu. De focus van haar werk ligt op het betekenisvol herbestemmen van erfgoed. Daarnaast is zij auteur van verschillende boeken op het gebied van erfgoed, herbestemming en nevenbestemming. Sinds 2014 is zij een van de Hoeders van de Brabant Bokaal.

Wies van Leeuwen (1950) is architectuurhistoricus en cultuurhistorisch onderzoeker. De architectuurtheorie van de negentiende eeuw, de kerkelijke bouwkunst en de restauratieopvattingen in de monumentenzorg houden hem in het bijzonder bezig. Tussen 1979 en 2015 was hij beleidsmedewerker cultuurhistorie en monumenten bij de provincie Noord-Brabant. Hij publiceerde onder meer over monumentenzorg, de architect Pierre Cuypers en over de kerken van Noord-Brabant. Sinds 2015 is hij een van de Brabantse Hoeders.

Paul Spapens (Hilvarenbeek, 1949) is dagbladjournalist, publicist en cultuuractivist. Als publicist is hij gespecialiseerd in identiteit en immaterieel erfgoed. Hij publiceerde tientallen boeken over uiteenlopende onderwerpen als kermis en carnaval, smokkelen, kookboeken, dialect, cultuur van immigranten en volksgeloof. Als cultuuractivist is hij betrokken bij culturele projecten in Brabant, Nederland en België. Paul Spapens koestert zijn Brabantse inborst. Hij is voorzitter van de Stichting De Brabantse Hoeders.

Hilvarenbeek, Petruskerk

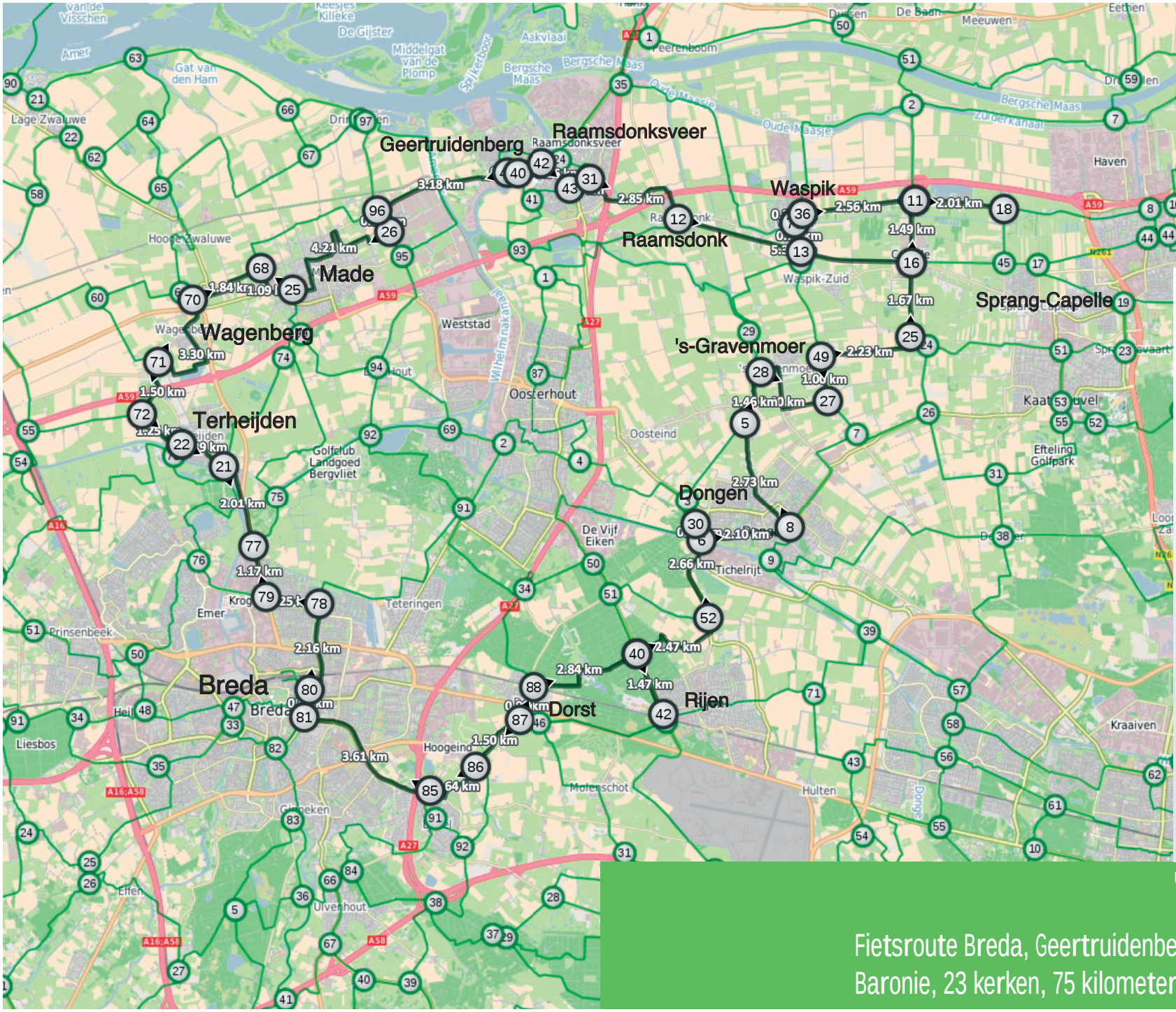

Breda, Grote Kerk

Fietsroute Breda, Geertruidenberg, Baronie, 23 kerken, 75 kilometer

Start: Marktstraat Terheijden met voldoende gratis parkeergelegenheid. De route kan in elke plaats worden gestart. Naar behoefte kan de route maar eigen inzicht worden ingekort door middel van het fietsknooppuntensysteem.
Heilige Antonius Abtkerk Terheijden en *Protestantse Kerk Terheijden.*

KP 22, KP 72, KP 71

Bij **KP 71**, **RD** naar centrum.
St.-Gummaruskerk Wagenberg.

Op kruispunt Dorpsstraat/Kerkstraat **RD**, Parallelweg.

KP 70, KP 68
Made.

KP 25
Voormalige *Blasiuskerk Made.*

KP 26
St.-Bernarduskerk Made.

RA (op de hoek staat de voormalige kloosterkapel van de Zusters van Liefde).
Protestantse Kerk Made.
LA, Lucia Eyckenstraat.
RA, is **KP 26**, Stationsstraat.

KP 96, KP 44

LA op rotonde en **RA**, fietspad. Geertruidenberg. KP 44-bordje ontbreekt.

KP 40, KP 42

LA, op rotonde met kanon.
LA, *Geertruidskerk, Hervormde Kerk.* Een eindje verder staat links op de Markt de *katholieke Heilige Gertrudiskerk* (Vensetraat 16).

Terugfietsen naar de rotonde met kanon.

KP 42, KP 43

Raamsdonkveer. *Onze Lieve Vrouw Hemelvaartkerk Raamsdonksveer.*

KP 31

LA op rotonde en **RA**. *Emmakerk Raamsdonksveer.*
LA op voorrangsweg.

KP 31, KP 12
Raamsdonk.
St. Lambertuskerk Raamdonk.

Op **KP 12** **RD** naar *St.-Bavokerk Raamsdonk.*

Terugfietsen naar **KP 12** en **RA**, **KP 13, KP 75**
Waspik. *St.-Bartholomeuskerk Waspik* en *Hervormde Kerk Waspik.*

KP 36, KP 11

Sprang-Capelle. Bij de haven **RD**, **KP 18**. *Hervormde Kerk.*
Terugfietsen naar de haven, **LA**, **KP 16**

KP 25, KP 49

's-Gravenmoer. **KP 49**, Waspikseweg.
Rechts, huisnummer 5, tot woonhuis *verbouwd kerkje.*
RA, Julianalaan, wordt Molendijk.
RA, Wieldijk, **LA**, Kerkdijk.

KP 28
Nederlands Hervormde Kerk 's-Gravenmoer.

KP 05, KP 08
Dongen. *H.-Laurentiuskerk Dongen.*

KP 06

LA, op kruising, Kardinaal van Rossumstraat.
RA, *Ruïnekerk Dongen.* Kerkstraat vervolgen.
LA, **KP 06** RD negeren en **RA** 'doorgaand verkeer'.

LA, Rijnstraat, **LA**, Westerlaan.

KP 52, KP 40

RA KP 40 negeren en **RD** op rotonde. Rijen.
Deze weg steeds volgen naar het centrum, wordt Hoofdstraat.
Heilige Maria Magdalenakerk Rijen.

Weg vervolgen, **RA** Pastoor Gillisstraat,
is **KP 42, KP 40, KP 88, KP 87**

RA bij verkeerslichten.
H. Marcoenkerk Dorst.

Terugfietsen naar verkeerslichten, **RA**, is **KP 87**.

KP 86, KP 85, KP 81

Op **KP 81** **RD** naar centrum. Steeds volgen **RI** Grote Markt
(toeristisch bordje).
RA, Molenstraat. **LA**, St.-Jansstraat.
St.-Antoniuskathedraal Breda.

Terugfietsen, **LA**, Molenstraat. Op T-kruising **LA**, Grote Markt.
Grote Kerk Breda.

Vanaf de Grote Markt terugfietsen.
Dit betekent **RA**, Reigerstraat. Deze straat steeds volgen.
Catharinastraat, links *Waalse kerk Breda.*

Poort door, dan *Begijnhofkerk/St.-Catharinakerk Breda.*

Aan het eind van dit straatje zie je aan de rechterkant,
vlakbij de verkeerslichten, het KP-bordje 80.

KP 80 volgen, **KP 78, KP 79, KP 77, KP 21, KP 22**

Dongen, hervormde kerk

Terheijden, Marktstraat 2
De Antoniuskerk is een laatgotische kruiskerk, die in 1876-1878 is gerestaureerd door Pierre Cuypers. De kerk heeft houten tongewelven en stenen gewelven en verbrandde in 1922. In de herbouwde kerk kolommen met koolbladkapitelen.

Terheijden, Hoofdstraat 1
De hervormde kerk is een witgepleisterd zaalkerkje, een zogenaamd Napoleonskerkje uit 1809.

Wagenberg, Dorpsstraat 56
De Gummaruskerk is een neogotische kruiskerk met zeer slanke en rijzige toren. De kerk is in 1903-1904 gebouwd naar ontwerp van P.J. van Genk en heeft een compleet neogotisch interieur.

Made, Zuideindsestraat 3
De Blasiuskerk is een expressionistisch ontwerp van J. en W. Oomen uit 1929-1930. De kerk is in 2009 verbouwd tot appartementen.

Made, Kerkstraat 8
De neogotische Bernarduskerk van J. Verheyen is in 1870 gebouwd.

Made, Patronaatsweg 27
De hervormde kerk is het koor van een laatgotische kerk, in 1778 verkleind en gewijzigd.

Geertruidenberg, Markt 1
De hervormde Geertruidskerk is een gotische hallenkerk met een indrukwekkend interieur. Hier vinden we een unieke maar onvoltooide gotische crypte of onderkerk. Opvallend zijn de rouwborden en de tekstborden, de hervormde evenbeelden van de rijk beschilderde altaren uit de katholieke tijd.

Geertruidenberg, Venestraat 16
De Gertrudiskapel uit 1997 van architect F. de Beer vervangt een gesloopte kerk van architect Peutz.

Raamsdonksveer, Grote Kerkstraat 1
De Maria Hemelvaartkerk is een grootscheepse bakstenen kruiskerk met koepel (1956-1957), naar ontwerp van C.H. de Bever in traditionalistische vormentaal.

Raamsdonksveer, Emmastraat 13
De hervormde kerk is een neogotische zaalkerk van C. van Seters uit 1860.

Raamsdonk, Kerklaan 4
De hervormde kerk wordt nu verhuurd voor manifestaties. Het is een driebeukige gotische kruiskerk met toren. In de markant gelegen kerk een neogotisch orgel (1881).

Raamsdonk, Kerkplein 2
De Bavokerk is een koepelkerk van C. Weber, gebouwd in neoromaanse stijl in 1889. De torens zijn onvoltooid. Het inwendige heeft een decoratie in veelkleurige baksteen.

Waspik, Dorpsplein 1
De Bartholomeuskerk is een fraaie neoclassicistische hallenkerk door J. Brands (1840-1841). In de kerk neobarok meubilair van J.B. Peeters en J. Buijssen.

Waspik, Raadhuisstraat 17
De hervormde kerk is een laatgotische kruiskerk met houten ramen. Inwendig houten tongewelven. Het koor is van de kerkruimte afgeschoten. Het rococo meubilair van Petrus Verhoeven (1771) omvat kansel, doophek en een zeer fraai orgel van de orgelmaker Matthijs de Crane (1767).

’s-Gravenmoer, Waspikseweg 5
De voormalige christelijk gereformeerde kerk is een gotiserend kerkje uit 1898. Het is na 1973 tot woonhuis verbouwd.

’s-Gravenmoer, Kerkdijk 15
De hervormde kerk is een laatgotische kerk met toren. In de kerk houten tongewelven en een preekstoel uit 1680. Het orgel van 1818-1821 is van C. van Oeckelen.

Dongen, Gasthuisstraat 1
Voor de Laurentiuskerk zie de Cuypersroute.

Dongen, Kerkstraat 2
De gotische hervormde kerk heeft een dwarsschip en westtoren in Kempense trant. Het driebeukige schip is sinds 1928 een ruïne. In het als kerk gebruikte dwarsschip en koor een preekstoel uit 1646.

Rijen, Hoofdstraat 60
De Maria Magdalenakerk is een neogotische kruiskerk naar ontwerp van J. van Groenendael (1906).

Dorst, Baarschotsestraat 87
Voor de Marculphuskerk zie de Cuypersroute.

Breda, St. Janstraat 10
De Antoniuskerk is de huidige kathedraal van het bisdom. De neoclassicistische kerk is ontworpen door P. Huijsers (1836-1837). Het is een hallenkerk met fraai torenfront. Er is een preekstoel van atelier Peeters-Dievoort en een orgel van F. Loret (1858).

Breda, Torenstraat 20
De hervormde of Grote Kerk is een laatgotische Brabantse kruiskerk. De rijzige toren met rijk beeldhouwwerk en achtkant is een architectonisch hoogtepunt. In de kerk muurschilderingen, gotische koorbanken, vele grafmonumenten van onder meer de Nassau's en een koperen renaissance grafplaat. In de Prinsen-kapel is de Nederlandse renaissance begonnen met schilderingen en het unieke grafmonument voor Engelbrecht II van Nassau.

Breda, Catharinastraat 23
De Begijnhofkerk van A. van der Aa is een in 1836-1838 gebouwde neoclassicistische zaalkerk met gevelkoepeltje.

Breda, Catharinastraat 83
De Waalse kerk was eertijds de Wendelinuskapel van het begijnhof. Een gotisch kerkje met sluitstenen met engelenfiguren. Uit die tijd dateert ook de oorspronkelijke gotische ingangsdeur. De protestantse sfeer wordt versterkt door de tekstborden, de kansel en het orgel uit de zeventiende en achttiende eeuw.

Breda, Grote Kerk

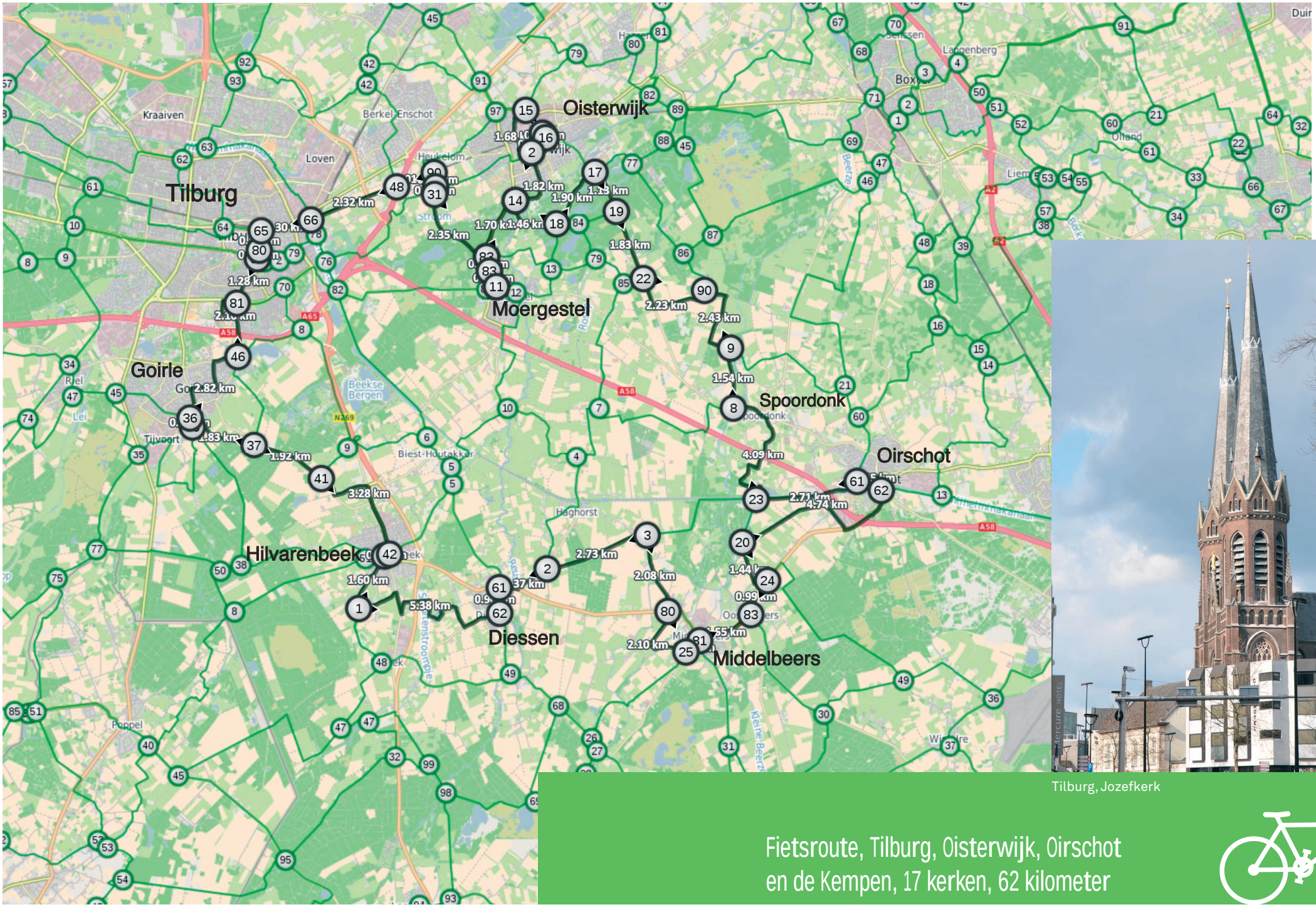

Fietsroute, Tilburg, Oisterwijk, Oirschot en de Kempen, 17 kerken, 62 kilometer

Start: St.-Jansplein Moergestel met voldoende gratis parkeergelegenheid.
De route kan in elke plaats worden gestart.
St. Janskerk Moergestel.

Fiets vanaf het St.-Jansplein naar **KP 11**

KP 11, KP 83, KP 14

RA **KP 14**
Hondsbergselaan negeren en **RD** Moergestelseweg steeds rechtdoor volgen.

Vlak voor derde rotonde **RA**, Poirtersstraat.
Kerkplein, omheen fietsen. *Petruskerk Oisterwijk.*

RA, Kerkstraat. Links de *protestantse kerk Oisterwijk.*

De Kerkstraat steeds rechtdoor volgen, gaat over in Dorpsstraat en De Lind.

KP 17
Johanneskerk Oisterwijk.

KP 19, KP 22, KP 90, KP 09, KP 08, KP 23
Bernadettekerk Spoordonk.
Weg vervolgen.

RA KP 23 Lubberstraat negeren en **RD** Spoordonkseweg.
Deze weg volgen tot bebouwde kom Oirschot.

RA Spoordonkseweg.
RA centrum (Nieuwstraat). Markt.
Petruskerk Oirschot.
Fiets vanaf Markt naar aan overkant gelegen Vrijthof.
Mariakerkje/Boterkerkje.

Vanaf Markt volg **KP 62, KP 20**.

RA **KP 20** (Schepersweg) negeren en doorgaande weg blijven volgen
tot Oostelbeers.

KP 83, KP 81

In scherpe bocht naar rechts klein eindje rechtdoor rijden
De Kerk Oostelbeers met alleenstaande toren.
Weer terugfietsen naar doorgaande weg naar Middelbeers.

KP 25
Willibrorduskerk Middelbeers en Oude Kerkje Middelbeers.

KP 80

KP 03 negeren en **LA** langs doorgaande weg,
steeds volgen naar Diessen.
In Diessen bebouwde kom, **LA** Rijtseweg (RI Baarschot, Casteren).
Bij H. Hartbeeld **RD**, Theresiastraat.
RA Kerksingel.
Willibrorduskerk Diessen.
RA Kerkstraat.
LA Heuvelstraat,
RA Maternusstraat.
LA Beekseweg.
Deze weg volgen tot in centrum Hilvarenbeek.
RA (bij HEMA), Gelderstraat, Vrijthof.
Petruskerk Hilvarenbeek en *protestantse kerk Hilvarenbeek.*
RA Paardenstraat, vrijwel meteen **LA**, steegje, Faffenstraattje.
Steeds volgen tot aan de molen. **RA**, Apollostraat,
LA, RI Tilburg. Rotonde **RD**.

KP 41

LA, RI Goirle, Goirlesedijk.
Deze doorgaande weg steeds volgen.

KP 37, KP 36

LA KP 36 negeren, bruggetje oversteken.
St.-Janskerk Goirle.
RD, weg oversteken, Tilburgseweg.
Deze weg steeds volgen.

KP 46

RA KP 46 negeren en **RD**, ventweg.
Maria Boodschapkerk Goirle.

RD, ventweg steeds volgen.
Op rotonde **RD**, ventweg steeds volgen.
Onder snelweg door.
RD oversteken Ringbaan. Oude Goirleseweg, wordt Laarstraat. Korvelplein.
Antonius van Paduakerk/Korvelsekerk Tilburg.

RD Korvelplein volgen. **RD** Korvelseweg, steeds volgen.
RA, bij verkeerslichten Schouwburgring.
Dionysiuskerk Tilburg/Heikesekerk.

Weg steeds rechtdoor vervolgen, onder flatgebouw door.
LA, bij verkeerslichten, Piusplein.

KP 65

Heuvelplein.
St. Jozefkerk/Heuvelsekerk Tilburg.

RA, vlak voor begin Heuvelplein, Korte Heuvel (horecastraat).
RA, ANWB-fietsbord RI Moergestel, St.-Jozefstraat.
Einde straat, buigt naar rechts, Prinsenhoeven.
Brug oversteken en steeds **RD** blijven volgen, Hoevenseweg.
LA, ANWB-fietsbord RI Moergestel (kort stukje doodlopende weg negeren).
RD, bij verkeerslichten Ringbaan oversteken.
RA en meteen **LA**, fietspad RI Moergestel.

KP 31

LA KP 31 negeren en fietspad (Meijerpad) **RD** blijven volgen.
Gaat over in fietspad langs snelweg.
Doorgaande weg oversteken,
LA RI Moergestel.

KP 11

Rotonde **RD**, Tilburgseweg, Rootven, steeds volgen
tot St.-Jansplein Moergestel.

Oirschot, hervormde kerk

Moergestel, St. Jansplein 13
De laatgotische Kempense toren heeft een rijke detaillering in baksteen. De middeleeuwse kerk is in 1930-1931 vervangen door een gotiserende kerk van H.W. Valk.

Oisterwijk, Kerkplein 1
Voor de Petruskerk zie de Cuypersroute.

Oisterwijk, Kerkstraat 64
Dit Napoleonskerkje is in 1811 gebouwd nadat de protestanten de St. Petruskerk terug hadden moeten geven aan de katholieken. Het is een zaalkerkje, naar het voorbeeld van Hilvarenbeek ontworpen door de Waalwijkse timmerman Van Heijst.

Oisterwijk, De Lind 50
De Joanneskerk is in 1928 gebouwd door H.W. Valk in expressionistische stijl. De markante geveltoren die het dorpsplein afsluit dateert uit 1951-1953. Deze kerk wordt in 2018 aan de eredienst onttrokken

Spoordonk, Bernadettestraat 2
Voor de Bernadettekerk zie de autoroute van expressionisme tot modernisme. Deze kerk is aan de eredienst onttrokken en krijgt een nieuwe bestemming als gemeenschapshuis.

Oirschot, Markt 2
Voor de Petruskerk zie de autoroute een middeleeuws kerkenlandschap.

Oirschot, Vrijthof 1
Voor de hervormde kerk zie de autoroute een middeleeuws kerkenlandschap.

Oostelbeers, Kerkstraat 9 en 10
Voor kerk en toren zie autoroute van expressionisme tot modernisme. Deze kerk is aan de eredienst onttrokken en is nu een Dorpshuiskerk.

Middelbeers, Willibrordstraat 25 en 16
Voor de twee kerken zie de autoroute een middeleeuws kerkenlandschap. In het 'Oude Kerkje' vinden regelmatig onder meer exposities plaats.

Diessen, Kerksingel 1
De Willibrorduskerk is een laatgotische kerk met ranke Kempense toren. In de kerk gereconstrueerde tongewelven. De inventaris omvat barokke zijaltaren, een neoclassicistisch hoogaltaar en een fraai orgel van B.P. van Hirtum.

Hilvarenbeek, Vrijthof 28
Het mooie dorpsplein wordt gedomineerd door een laatgotische kerk met karakteristieke Kempense toren, met zijn open bekroning een van de mooiste van Noord-Brabant. In de kerk kanunnikenbanken uit de zeventiende eeuw en barokke altaren. Voor deze kerk maakte de Beekse orgelmaker B.P. van Hirtum zijn mooiste orgel in 1843.

Hilvarenbeek, Vrijthof 22
Eveneens aan het Vrijthof ligt de Andreaskerk. Dit Lodewijkskerkje is in 1809 gebouwd als godshuis voor de protestantse gemeenschap. De protestanten hadden een eigen kerkje nodig nadat ze de St. Petruskerk weer aan de katholieken terug hadden moeten geven.

Goirle, Kerkstraat 1
Voor de Johanneskerk zie de Cuypersroute.

Goirle, Van Malsenstraat 1
De Maria Boodschapkerk van C.H, de Bever is een bakstenen kruiskerk in traditionele vormen. De kerk wordt herbestemd.

Tilburg, Korvelplein 182
De Korvelse kerk is gewijd aan Antonius van Padua en St.-Dionysius, de patroon van Tilburg. Deze centraliserende volkskerk van Ed. Cuypers verving in 1924 een oudere kerk die midden op het korvelplein stond. Mozaïek en glasramen van A. Hermans. Het kerkgebouw krijgt een andere bestemming. In maart 2018 is het complete interieur naar Polen gebracht.

Tilburg, Stadhuisplein 370
Voor de Heikese kerk zie de autoroute van neoclassicisme tot neogotiek.

Tilburg, Heuvelring 122
De Jozefkerk is een driebeukige neogotische kruiskerk met rijk dubbeltorenfront. De kerk is in 1872-1889 gebouwd naar ontwerp van H.J. van Tulder. Het hoogaltaar van H. van der Geld is geïnspireerd op het laatgotische Duitse Bordesholmer altaar.

Halsteren, hervormde kerk

Fietsroute Bergen op Zoom, Brabantse Wal en Roosendaal, 13 kerken, 57 kilometer

Start: Torenplein Wouw met voldoende gratis parkeergelegenheid. De route kan in elke plaats worden gestart.
St.-Lambertuskerk Wouw.

Ga rechts langs de kerk en ga **RA**, Bergsestraat.

KP 08, KP 16
St.-Gertrudiskerk Heerle.

KP 16, KP 15, KP 75

Snelweg oversteken. Is ook **KP 14**.
Aan de overkant **RA**, dus niet RD over fietspad.

KP 76

In centrum Bergen op Zoom bij verkeerslichten **RD**.
KP-bordje staat een eindje verder. Einde **RA**,
Grote Markt. *St.-Gertrudiskerk* en *Maagdkerk/schouwburg.*

KP 79, KP 12

LA op rotonde, RI centrum. Tholenseweg.
RA, Halsteren, Dorpsstraat.

KP 62
St.-Quirinuskerk en *St.-Martinuskerk.*

KP 61, KP 60

Lepelstraat, *St.-Antonius van Paduakerk.*

KP 74, KP 73, KP 56, KP 55, KP 77

Steenbergen,
St.-Gummaruskerk en *Hervormde Kerk.*

KP 81, KP 78, KP 43, KP 75, KP 76

Kruisland,
St.-Georgiuskerk en *Nederlands Hervormde Kerk.*

RA, Roosendaalseweg.

KP 69, KP 03

Roosendaal. Om het Outletcentrum heen fietsen.
RI centrum. Deze drukke weg steeds volgen.
KP-bordjes ontbreken. Na verloop van tijd verschijnt weer
het bordje **KP 03**.
Onze Lieve Vrouw van Altijddurende Bijstandkerk (Kade), Roosendaal.

Over het spoor. Bij verkeerslichten **RD** naar de Markt.
Sint Jan de Doperkerk, Roosendaal.

Terugfietsen naar de verkeerslichten.
LA, Gerard Dirckxstraat.

KP 5, KP 92, KP 91, KP 90, KP 80, KP 08, KP 07

Wouw, Torenplein 1
De Lambertuskerk is na zware oorlogsschade in 1945-1951 herbouwd. Koor en dwarsschip zijn nog laatgotisch en gebouwd van Brabantse natuursteen. De barokke koorbanken uit Hemiksem zijn in 1944 verloren gegaan. Alleen de beelden zijn bewaard en maken de kerk tot een museum van barokke beeldhouwkunst. In de herbouwde toren het indrukwekkende Verrijzenisraam van Joep Nicolas uit 1937.

Heerle, Herelsestraat 100
De neogotische Gertrudiskerk is in 1864 gebouwd naar ontwerp van J. van Mansfeld en in 1924 uitgebreid. De kerk is herbestemd en functioneert deels als dorpshuis met kerkruimte.

Bergen op Zoom, Grote Markt 10
De Gertrudiskerk is een laatgotische Brabantse basiliek. Een grootscheepse uitbreiding bleef onvoltooid en is later afgebroken. De kerk is in 1747 bij het beleg van de stad uitgebrand en vereenvoudigd hersteld. Na brand in 1972 is de kerk herbouwd en in gebruik genomen als katholieke kerk. Een aantal grafmonumenten uit de zestiende en zeventiende eeuw bleef gespaard. In de kerk is meubilair uit de Maagdkerk herplaatst, waaronder een Ibachorgel uit 1864.

Bergen op Zoom, Grote Markt 32
Voor de Maagdkerk zie de autoroute van neoclassicisme tot neogotiek.

Halsteren, Dorpsstraat 20
De hervormde Martinuskerk is in 1913 van de sloop gered. Samen met het raadhuis is het een bijzonder ensemble uit de late middeleeuwen. Sinds 1962 kerkt hier de hervormde gemeente, die het gebouw sober inrichtte met een preekstoel uit de zeventiende eeuw en een orgel uit 1830. De laatgotische kerk heeft natuurstenen zuilen met Brabantse koolbladkapitelen.

Halsteren, Dorpsstraat 51
Voor de Quirinuskerk zie de Cuypersroute.

Lepelstraat, Kerkstraat 53
De neoromaanse kerk van C. van Genk is na oorlogsschade in 1948 herbouwd in de vorm van een traditionalistische basiliek met neoromaanse elementen.

Steenbergen, Kerkplein 7
Voor de hervormde kerk zie de autoroute van neoclassicisme tot neogotiek.

Steenbergen, Nieuwstad 21
Voor de Gummaruskerk zie de Cuypersroute.

Kruisland, Langeweg 2
De neogotische Georgiuskerk is ontworpen door Cuypersleerling J.J. van Langelaar in 1885. De toren is na oorlogsschade herbouwd in 1958-1960. In de kerk onder meer een neogotisch altaarretabel.

Kruisland, Markt 20
De hervormde kerk is een eenvoudig zaalkerkje met toren. Het gebouwtje uit 1830 is na oorlogsschade in 1947 herbouwd door J. de Wilde.

Roosendaal, Kade 21
De Onze Lieve Vrouw van Altijddurende Bijstand is een neoromaanse kruiskerk met dubbeltorens en vieringkoepel. De kerk is in 1874 gebouwd bij het redemptoristenklooster door Th. Asseler en in 1907-1909 uitgebreid door A. de Bruin onder toezicht van Pierre Cuypers.

Roosendaal, Markt 2
De voormalige kerk van Johannes de Doper is een neoclassicistische hallenkerk, ontworpen door J. Franssen (1834-1839). De kerk heeft barokke altaren en beelden. Het neobarokke hoogaltaar, de biechtstoelen en het orgel zijn van rond 1840. De kerk wordt gebruikt voor manifestaties.

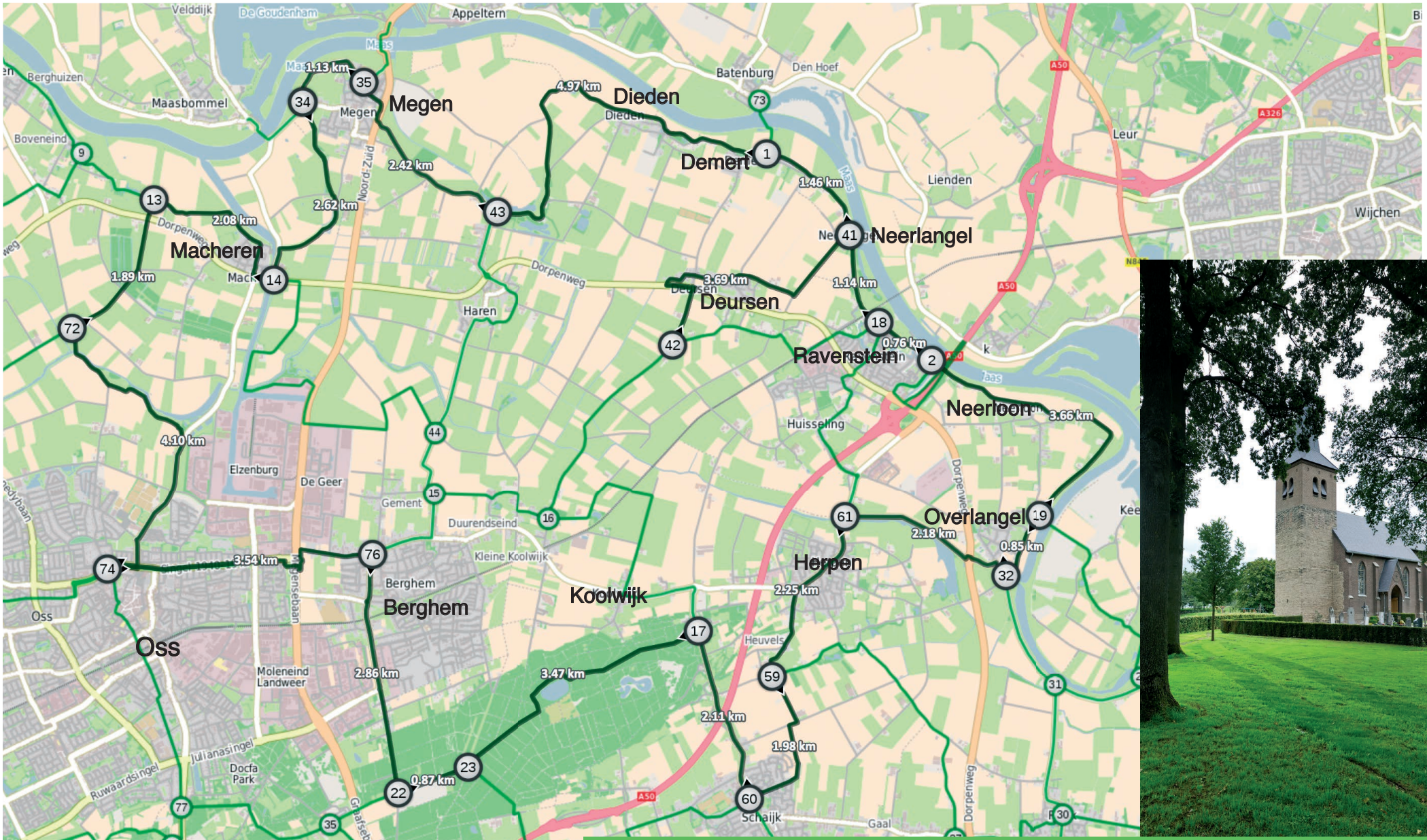

Neerlangel, Sint Janskerk

Fietsroute Oss, Ravenstein en Megen, 16 kerken, 50 kilometer

Start: Schoolstraat Megen met voldoende gratis parkeergelegenheid. De route kan in elke plaats worden gestart.
St. Servariuskerk Megen.

Sla links af, Verlengde Torenstraat.

KP 34, KP 14, KP 13

Fiets naar de *St-Petrus' Bandenkerk* Macharen.

KP 72, KP 74

Oss. Op de rotonde **RD** RI centrum, Koornstraat, **RA** Koornstraat.
Onze Lieve Vrouw Onbevlekte Ontvangeniskerk Oss.

Om de kerk heen fietsen, Kerkstraat.

KP 74, Begijnestraat.
KP 76, Berghem.
KP 22, **LA** Pastoor van Teteringstraat.
St.-Willibrorduskerk Berghem.

LA, Willibrordusstraat. Op T-kruising **RA**, Burgemeester van Erpstraat (geen straatnaambordje). Deze doorgaande weg naar Herpen steeds volgen (plusminus 5 km).
Koolwijk, St.-Annakapel.

In Herpen weg (Rogstraat) volgen tot de *St.-Sebastianuskerk Herpen.*

RD, Sebastiaanstraat.

KP 61, KP 32

Overlangel. In Overlangel, **LA** Oude Graafsebaan, **RA** Kerkstraat.
St.-Antoniuskerk Overlangel.

Terugfietsen naar **KP 32**

KP 19

Neerloon. *St.-Victorkerk.*

KP 2, Ravenstein.
LA, onder stadspoort door bij fietsbordje 'centrum'.
St. Luciakerk Ravenstein.

Recht tegenover de kerk door steegje. Servetstraat.
Nederlands Hervormde Kerk,
Garnizoenskerk Ravenstein.

LA, Nieuwstraat,
LA, Peperstraat. **RA**, weer onder stadspoort door,
LA Maasdijk.

KP 18, KP 41
Neerlangel, St.-Jan de Doperkerk.

KP 42 en een eindje verder KP 42 RA negeren en hier **RD**.
Rotonde **RA**, Laagstraat.
Deursen/Dennenburg. St. Vincentiuskerk.

Weg vervolgen. Op rotonde **RA** RI Dieden. Eerste weg links is de Hertogstraat.
Aan het eind ligt de *St. Michaëlkerk.*

De weg RI Dieden vervolgen.
In Demen doorrijden tot aan *St.-Willibrorduskerk Demen.*

Vlak vóór de kerk **LA**, omhoog en **LA** Maasdijk.

KP 43
Dieden. St.-Laurentiuskerk.

De Maasdijk volgen tot Megen.

KP 35
In Megen kan nog een bezoek worden gebracht aan de kapel van het *St.-Antoniusklooster*, Kloosterstraat 6.

Megen, Schoolstraat 1
De neogotische Servatiuskerk uit 1870-1872 is gebouwd naar ontwerp van H,C. Dobbe. Het interieur is na het Tweede Vaticaans Concilie ingrijpend versoberd.

Macharen, Kerkstraat 3
De Petruskerk van H.J. van Tulder uit 1862-1867 is een neogotische zaalkerk. De gotische toren is toen verhoogd. In de kerk oud meubilair en een mooi orgel.

Oss, Kerkstraat 15
De Lieve Vrouwekerk is een grootscheepse neogotische kruiskerk, in 1857-1859 gebouwd naar ontwerp van H.J. van Tulder. De kerk heeft een rijke inventaris, bekostigd door rijke industriëlen. L.C. Hezenmans ontwierp altaren en glasramen. Vele is geleverd door de ateliers van de Gebr. Goossens, J.A. Oor en H. van der Geld.

Berghem, St. Willibrordusstraat 40
Bij de laatgotische toren staat sinds 1900-1903 de neogotische kruiskerk van W.Th. van Aalst. In de kerk neogotische altaren van H. van der Geld.

Koolwijk, Koolwijksestraat 5
De Annakapel uit circa 1520 is vele malen herbouwd. Het eenvoudige zaalkerkje oogt negentiende-eeuws en heeft een barok interieur. Tegen de koorsluiting een Annabeeld.

Herpen, Rogstraat 2
De Sebastianuskerk is een laatgotische kerk, waarvan het schip in 1907 is vernieuwd door C. Franssen. Het rijzige koor heeft een laatgotische gewelfschildering met de lijdenswerktuigen, ranken en veel heiligen. Het neogotische meubilair is van H. van der Geld.

Overlangel, Kerkstraat 20
De Antoniuskerk van de UtrechtsE architect W.J. van Vogelpoel (1854-1855) heeft een unieke toren met gietijzeren spits. De kerk is een schenking van de wijnkopersfamilie De Bruijne en heeft een Smitsorgel uit 1858.

Neerloon, Maasdijk 19
De Victorskerk uit 1821 is een traditionele zaalkerk met een toren uit de dertiende eeuw. De schilderachtig aan de dijk gelegen kerk heeft een Smitsorgel uit 1845.

Ravenstein, St. Luciastraat 1
De Luciakerk is de enige echte barokkerk in Noord-Brabant. De centraalbouw met smaller koor is in 1734 gebouwd. Uitwendig vallen de mansardedaken en de twee koepeltjes op. Het inwendige is sober, met een barokaltaar en een Smitsorgel. De apostelbeelden zijn in 1912-1913 gemaakt door H. van der Geld.

Ravenstein, Servetstraat 1
De hervormde kerk is in 1641 als garnizoenskerk gebouwd in gotiserende stijl. De bakstenen kerk heeft boogramen. Inwendig domineert de bijzondere open kapconstructie. De kansel is uit 1644, het orgel uit 1781. In deze kerk preekte de bekende wandelende domineer Stephanus Hanewinckel.

Neerlangel, St.-Jansstraat 2
Bij de oudste tufstenen toren van Noord-Brabant uit de elfde eeuw, is in 1869 een eenvoudige neogotische kerk gebouwd. Het mooi aan de dijk gelegen kerkje wordt door het gilde beheerd en is elke dag open.

Deursen, Laagstraat 16
De neogotische Vincentiuskerk heeft een westtoren en is in 1874-1877 gebouwd naar ontwerp van C. van Dijk. De torenspits is in 1919 door F. de Beer ontworpen.

Deursen-Dennenburg, Hoogstraat 36
Voor de voormalige Michaëlskerk zie de autoroute een middeleeuws kerkenlandschap.

Demen, Maasdijk 69
Voor de Willibrorduskerk zie de Cuypersroute.

Dieden, Maasdijk 79
Voor de kerk zie de autoroute een middeleeuws kerkenlandschap.

Megen, Kloosterstraat 6
De openbare kapel van het Antoniusklooster is van buiten een uiterst eenvoudig bouwwerk uit 1670. Het inwendige is barok van sfeer en karakter, met drie altaren, biechtstoelen, preekstoel en orgel op het paterskoor. Ernaast de devotiekapel voor broeder Everard Witte, het heilig bruurke van Megen.

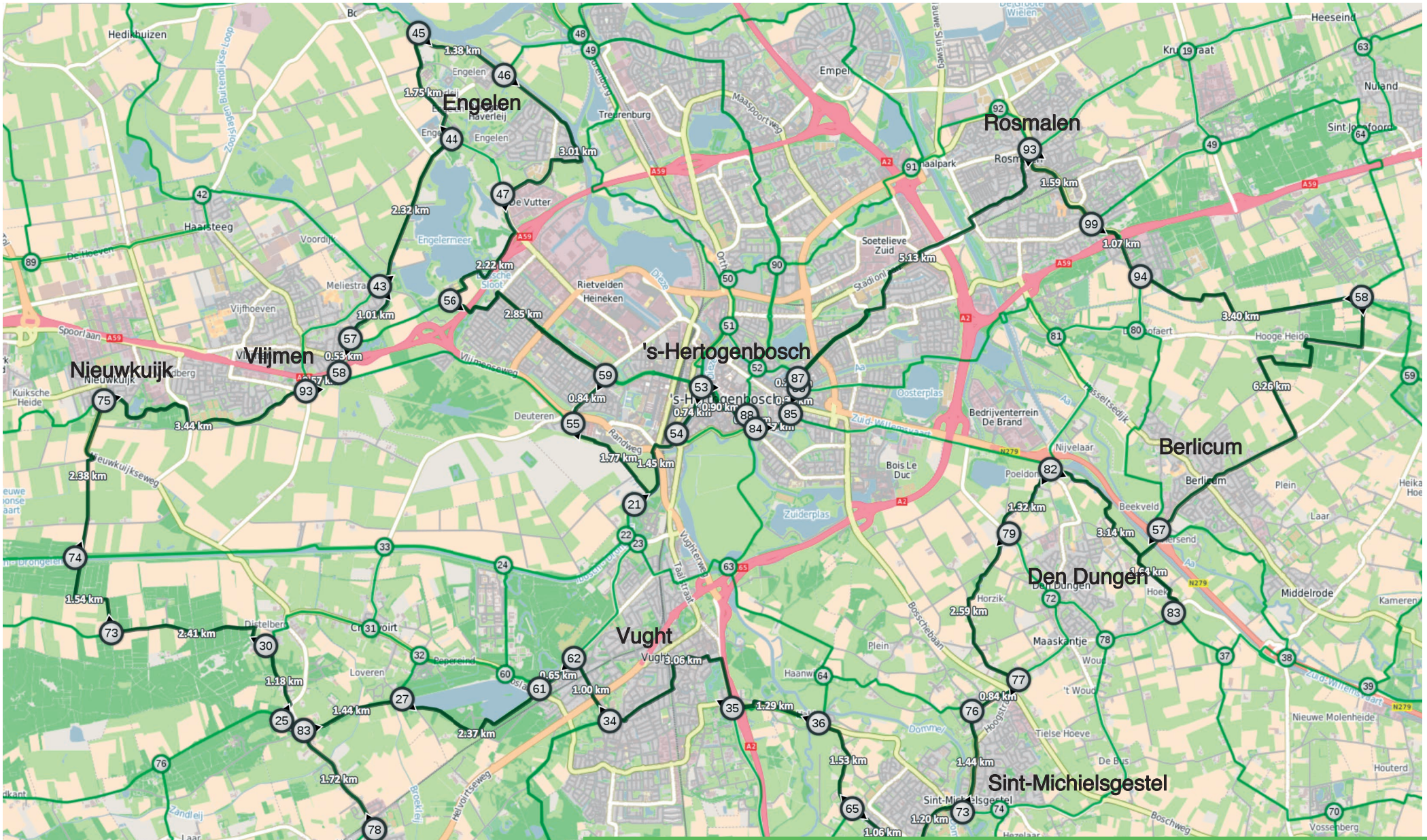

Fietsroute 's-Hertogenbosch, Rosmalen,
Vught en de Meijerij, 15 kerken, 70 kilometer
(met afkorting)

Start: Kastanjelaan Helvoirt met voldoende gratis parkeergelegenheid.
De route kan in elke plaats worden gestart.
St.-Nicolaaskerk Helvoirt.

Fiets naar de Torenstraat.

RA, Torenstraat, KP 26
Eerste straat **RA**, Tilburgstraat. **LA**, van Grevenbroeckstraat.
Hervormde Kerk Helvoirt.

LA, De Jonge van Zwijnsbergenstraat. **LA**, Torenstraat, RI KP 78.

KP 83, KP 76, KP 30, KP 73, KP 74, KP 75

Nieuwkuijk. **RD**, St.-Jorisstraat. **RA**, Nieuwkuijksestraat.
H. Johannes Geboortekerk Nieuwkuijk.

Nieuwkuijksestraat volgen, weg **RD** oversteken, wordt Onsenoortstraat.
Vlijmen. Rotonde, **2de rechts**, onder snelweg door.
RA, parallel aan de snelweg. Vlijmen. Deze weg steeds volgen,
weg (Wolput) oversteken en **RD** vervolgen.
RA, Wolput. Deze weg volgen tot aan rotonde, 3de afslag bij winkelcentrum.

KP 43

RA Julianastraat.
H. Johanneskerk, Vlijmen.

Voorbij deze kerk **RA**, Pastoor van Akenstraat volgen tot aan
Hervormde Kerk Vlijmen.

LA, Grote Kerk. **LA**, Vlijmense Dijk.

KP 57, KP 43, KP 44, KP 47 (Haverlij), KP 46

Engelen, *Protestantse Kerk of Oude Lambertuskerk.*

Eindje terugfietsen, bij KP 47 niet RA maar **RD**, Graaf van Solmsweg.
Onder snelweg door. Fietspad over industrieterrein steeds volgen.
RD bij verkeerslichten, Ruwenkampweg, gaat over in de Kruiskampsingel.

LA, Kruiskampsingel. Fietsbordje 'centrum 4 km', wordt Kooikersweg.

KP 59, KP 53, KP 88
Sint-Janskathedraal 's-Hertogenbosch.

Op de Parade **RA** Lange Putstraat,
RA Verwersstraat, meteen **LA** Waterstaat,
RD Keizerstraat, **RA** Sint Jorisstraat,
LA Kruisbroedersstraatje,
RD Kruisbroedershof.
St.-Catharinakerk 's-Hertogenbosch.

LA Kruisbroedershof. **LA** Spinhuiswal, steeds volgen, wordt Zuidwal.

(*) KP 84, KP85, KP 86, KP 87, KP 93
Graafseweg. *St.-Annakerk Hintham.*

KP 93 steeds volgen tot in centrum Rosmalen.
St.-Lambertuskerk Rosmalen.

KP 99, KP 94
St.-Bernadettekerk Maliskamp.

KP 80, KP 57
Nederlands Hervormde Kerk Berlicum.

RA, Hasseltsedijk. **LA**, op rotonde, Beusingsedijk.

KP 82

Hier is KP 04 tussengevoegd. kanaal oversteken naar KP 82

KP 79, KP 77, KP 76, KP 73
Sint-Michielsgestel. Drie kerken liggen aan de route,
achtereenvolgens *Heilige Michaëlkerk*,
alleenstaande toren rechts en links op de hoek
Protestantse Kerk.

KP 73, KP 75, KP 65 (Halder), KP 36, KP 35, KP 34

Bij kruising met Secretaris Van Rooijstraat RD, Raadhuisstraat, LA Ploegstraat.
St.-Lambertuskerk Vught.
LA Vliertstraat,
RA Secretaris van Rooijstraat.

KP 34, KP 62, KP 61, KP 27, KP 83, KP 78, KP 77

* Deze route kan worden ingekort door vanaf **KP 84** in Den Bosch als volgt te fietsen:

KP 63, KP 64, KP 76, KP 73

Vanaf Sint-Michielsgestel de oorspronkelijke route volgen. Desgewenst kan men ook Sint-Michielsgestel overslaan door vanaf **KP 64** naar **KP 36** te volgen en dan verder de oorspronkelijke route.

Helvoirt, hervormde kerk

Helvoirt, Kastanjelaan 16
Voor de Nicolaaskerk zie de autoroute van neoclassicisme tot neogotiek.

Helvoirt, Van Grevenbroeckstraat 12
De hervormde kerk is een gotische dorpskerk met Kempense toren en laatgotische topgeveltjes aan de zuidzijde. Het houten tongewelf heeft een schildering van het laatste oordeel en wordt gedragen door gebeeldhouwde kopjes. Het gotische houten oksaal dat vroeger koor en schip scheidde bevindt zich in de collectie van het Amsterdamse Rijksmuseum.

Nieuwkuijk, Nieuwkuijkseweg 94
De Johannes de Doperkerk is in 1953-1955 gebouwd naar plannen van H. van der Laan en W. Hansen. De kruiskerk met toren is een gaaf voorbeeld van de Bossche School in de kerkarchitectuur.

Vlijmen, Julianastraat 44
De Johanneskerk is een neogotische kruisbasiliek, in 1864-1866 gebouwd naar ontwerp van H.J. van Tulder. De preekstoel dateert uit de zeventiende eeuw. Het neogotische meubilair is van A.A. Goossens.

Vlijmen, Grote Kerk 20
De hervormde kerk heeft een romaanse toren. De kerk is gotisch en heeft meubilair uit de zeventiende en achttiende eeuw. De aangebouwde pastorie vervangt sinds 1759 dwarsschip en koor.

Engelen, De Kerkhof 2
De hervormde kerk is een driezijdig gesloten, wit zaalkerkje. Het is feitelijk het in 1614-1615 aangepaste oude koor van de vroegere Lambertuskerk.

's-Hertogenbosch, Torenstraat
De Sint-Janskathedraal is een indrukwekkende Brabants gotische kapittelkerk met dubbele zijbeuken en kooromgang met straalkapellen. Bijzonder zijn de luchtboogbeelden en de reliëfs van de kooromgang. In het zuidportaal nog oorspronkelijk gotisch beeldhouwwerk. Inwendig rijk beschilderde gewelven, gotische koorbanken, een renaissance preekstoel en grandioze orgelkas. De altaren in de kooromgang en de glasramen zijn neogotisch. Het raam in het noordtransept is van Marius de Leeuw. Marc Mulders maakte het raam boven de luipoort. Veel origineel gotisch beeldhouwwerk in Museum de Bouwloods naast de kerk.

's-Hertogenbosch, Kruisbroedershof 4
De Catharinakerk is een centraalbouw. Architect Jan Stuyt integreert in 1916-1917 in zijn nieuwe kerk het laatgotische koor van de oude Kruiskerk en veel ouder muurwerk. Het kerkkoor is uniek, omdat het over het water van de Binnendieze is gebouwd. In de kerk een zeer bijzondere betonnen schaalkoepel met een schildering door Jan Oosterman in Beuroner stijl. De kerk bezit een bijzonder Vollebregtorgel. Uniek zijn de negen grote barokke schilderijen door Th. Verhaghen uit 1768-794. De kerk wacht op herbestemming.

Hintham, Hintham 42
De neogotische Annakerk van W.Th. van Aalst is in 1910 gebouwd naar een model van de Franse architect Viollet-le-Duc.

Rosmalen, Markt 1
De Lambertuskerk is een laatgotische dorpskerk, waarvan het koor in 1911 is vergroot. Het interieur is in 1823 heringericht in neoclassicistische stijl. Er is een sfeer van bescheiden barok, waarvan het Smitsorgel uit 1850 het hoogtepunt vormt.

Maliskamp, Graafsebaan 103
De Bernadettekerk van J. van der Valk is in 1935 gebouwd. De eenvoudige kruiskerk is gesloten en wordt herbestemd als orgelmakerij.

Berlicum, Raadhuisplein 4
Sinds de afbraak van de Petruskerk bezit Berlicum alleen nog een restant van de gotische dorpskerk, in gebruik als hervormde kerk. Het mooi gelegen koor overleefde de oorlogsschade van 1944 en is in 1949 herbouwd en in 1999 in eigentijdse vorm uitgebreid

Sint-Michielsgestel, Nieuwstraat 34
De bakstenen Michielskerk is in 1939-1940 gebouwd naar plannen van H.W. Valk. De Christocentrische volkskerk heeft rijzige bakstenen paraboolgewelven.

Sint-Michielsgestel, Petrus Dondersplein 18
De mooi gedetailleerde laatgotische Kempense toren van de middeleeuwse kerk resteert.

Sint-Michielsgestel, Schijndelseweg 1
De hervormde kerk is een zaalkerkje met dakruiter uit 1808.

Vught, Helvoirtseweg 5-7
Voor de hervormde kerk zie de autoroute een middeleeuws kerkenlandschap

Vught, Heuvel 2
De Petruskerk is de eerste koepelkerk van de architect C. Weber, gebouwd in 1881-1884 in neoromaanse stijl. De intrigerende ruimte met schilderingen van de Vughtse schilder Ch. Grips is herbestemd voor maatschappelijke doelen als museum en bibliotheek.

’s-Hertogenbosch, Sint-Janskathedraal

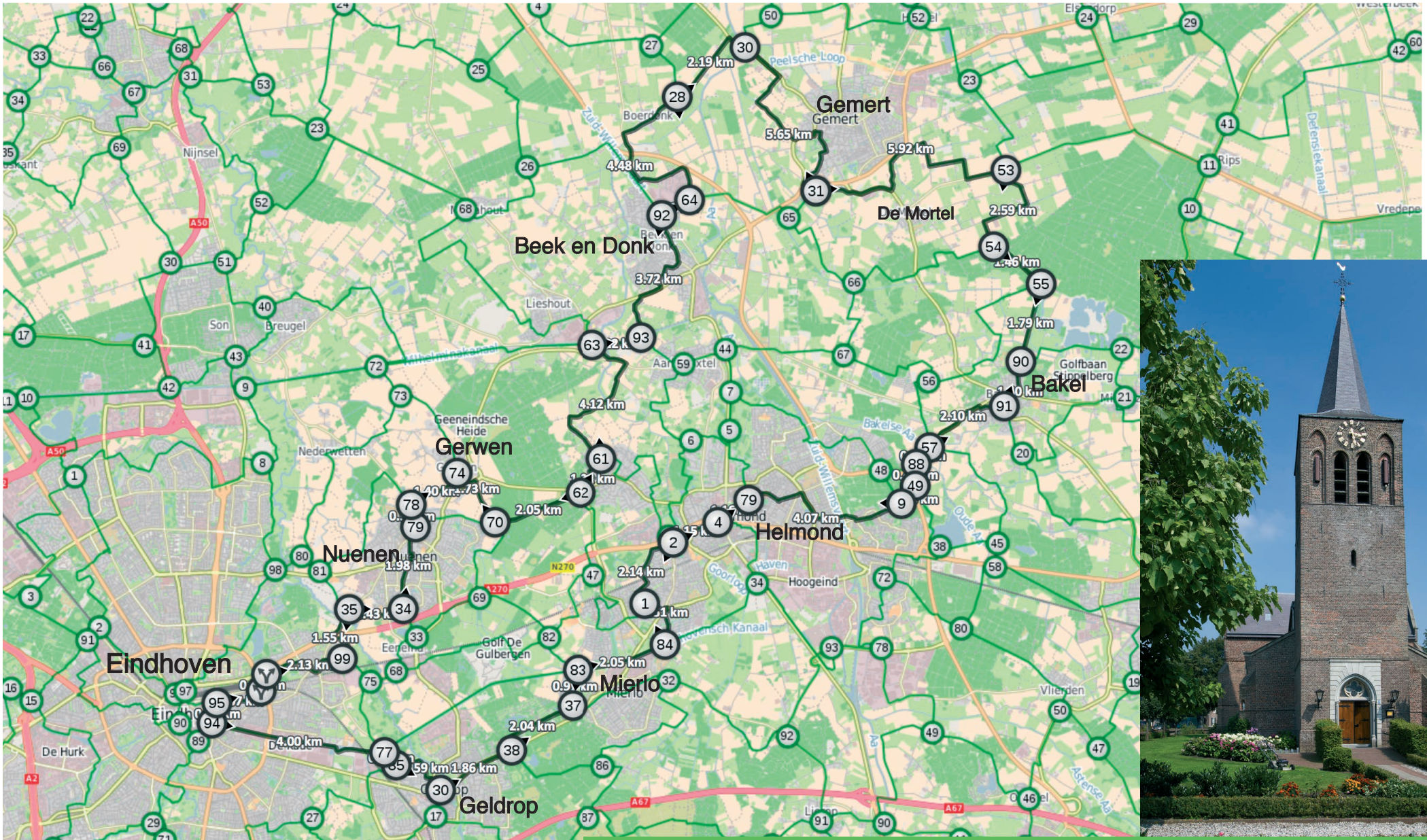

Gerwen, Clemenskerk

Fietsroute Eindhoven, Helmond en de Peel, 17 kerken, 70 kilometer

Start: Hofgoed Gemert met voldoende gratis parkeergelegenheid. De route kan in elke plaats worden gestart. Naar behoefte kan de route maar eigen inzicht worden ingekort door middel van het fietsknooppuntensysteem.
St.-Jans Onthoofdingkerk Gemert.

Fiets over het Kerkepad en **RA** Ridderplein.

LA, Kapelaanstraat, volgen tot aan het St.-Gerardusplein.
Voormalige *Gerardus Majellakerk Gemert.*

RA, geen straatnaambordje.
Wordt Het Frans Brugske. Steeds volgen.
RA, Heijtsveld.
RA, fietspad, RI molen.
LA op rotonde, RI De Mortel.
Dit is RI **KP 53**. KP 53 LA negeren en **RD**, St.-Antoniusstraat.
De Mortel. *Heilige Antonius Abtkerk De Mortel.*

Bakelseweg volgen tot in Bakel. **LA** op rotonde.
St.-Willibrorduskerk Bakel.

KP 91, Van de Poelstraat.

KP 57, KP 88, KP 49, KP 09, KP 79

Helmond. Fietspad volgen langs kanaal. KP-bordjes ontbreken.
LA, de brug oversteken, RI centrum. Weg steeds volgen.
Bij verkeerslichten **RA**.
Voormalige *St.-Leonarduskerk Helmond.*

Terugfietsen tot aan de verkeerslichten. **RA**, RI centrum, Lucas Gasselstraat.
St.-Jozefkerk Helmond.

RA, Heistraat.

KP 79

KP 04, Marktstraat.
RA, eerste straat, Watermolenstraat.
Volgen tot aan plein/plantsoen, Havenpark.

LA. **KP 04** is LQA, langs kanaal.
RA brug oversteken.
RD, Steenweg.
Voormalige *Onze Lieve Vrouw Tenhemelopnemingkerk*, nu Theater 't Speelhuis.

Onder de weg door.

KP 04, KP 02, KP 01, KP 84, KP 83.

LA, Brugstraat, de brug over.
Rotonde **RD**, is derde afslag, Brugstraat.
Rotonde, **RA**, Marktstraat.
Steeds volgen, winkelcentrum.
LA, Margrietstraat.
LA, Kerkstraat.
RA, Pastoor de Winterstraat. *St.-Luciakerk Mierlo.*

RD, Kanunnik Daemenstraat.
RA, Santheuvel, grotere weg (straatnaambordje ontbreekt).
LA, eerste weg links, Torenweg,
RI televisietoren.
LA, Boslaan.
RA, bij informatiebord 'Lisven en Molenven', bospad.
LA, Geldropseweg, volgen tot in centrum Geldrop.

KP 30.
St.-Brigidakerk Geldrop.

Vóór de kerk **RA**, **KP 85** langs kasteel.

KP 77, KP 94. Eindhoven.
Bij **KP 94**, **RD**, Tramstraat.
Heilig Hartkerk Eindhoven.

Weg vervolgen, bij verkeerslichten **RD** naar Stratumseind.
St.-Catharinakerk Eindhoven.

Terugfietsen naar KP 94: over de brug **LA**, KP 95.
K 99, Meerkollaan.
Ontmoetingskerk Eindhoven.
St.-Martinuskerk Tongelre (Eindhoven).

't Hofke. KP 35. Nuenen.
RD, RI centrum.
LA, weg oversteken.
RA op rotonde, **LA** op rotonde, Parkstraat.
RA, *Park. St.-Clemenskerk Nuenen.*

LA, langs park rijden.
RA, Berg.

KP 70, is **RA**, Papenvoort.
Hervormde Kerk, Nuenen.

KP 62

KP 61 **LA**, negeren, **RD** Gerwenseweg, steeds volgen tot in centrum,
RA, *St.-Clemenskerk Gerwen.*

Terugfietsen, **RA**, KP 61, RI Aarle-Rixtel.
Alleenstaande toren (Oude Toren).

KP 63, KP 93, KP 92.

Langs kanaal, kan aan weerskanten.
LA, bij de brug. Beek en Donk.
RD bij verkeerslichten.
LA, eerste straat, *Heilige Michaëlkerk Beek en Donk.*

Om de kerk heen rijden. **RA**, bij verkeerslichten **LA**.
Kanaal oversteken. Deze weg volgen tot in Gemert.
In Gemert, eerste weg **RA**.
Eerste weggetje **LA**, Heuvelsepad.

KP 30

Geldrop, Brigidakerk

Gemert, Sint Gerardusplein 16
De voormalige Gerardus Majellakerk is een ruime zaalkerk met vrijstaande toren naar ontwerp van Jan de Jong. De kerk heeft een markante betonnen schaaldaken en is gedeeltelijk herbestemd, onder meer tot woningen.

Gemert, Kerkstraat 4
Nabij het omgrachte kasteel van de Duitse orde ligt de Sint-Jans Onthoofdingkerk, een driebeukige basiliek uit de vijftiende eeuw. De kerk is in 1853-1855 uitgebreid en voorzien van een westtoren naar plannen van H.J. van Tulder. Het meubilair is grotendeels negentiende-eeuws.

Mortel, Anthoniusstraat 32
De Antonius Abtkerk is een neogotische kruiskerk van C. Franssen uit 1902-1902. De kerk bezit nog de oorspronkelijke inventaris met schilderingen en de vermaarde Pieta van J.A. van der Ven (1866).

Helmond, Wethouder Ebbenlaan 129
De voormalige Leonarduskerk, een traditionalistisch ontwerp van C. Roffelsen en H.C. van de Leur uit 1939-1940 is herbestemd als gezondheidscentrum.

Helmond, Tolpost 1
De gotiserende Jozefkerk met toren van W. te Riele dateert uit 1922-1931. De kerk is gedeeltelijk verbouwd voor nieuwe voorzieningen voor de parochie.

Helmond, Wilhelminalaan 18
De Onze Lieve Vrouw Tenhemelopneming is een kruiskoepelkerk van A. Margry, gebouwd in 1914-1915 en 1925 met giften uit het Grewenfonds. In de kerk rijke schilderingen van Charles Eyck. Het gebouw is op inventieve wijze herbestemd als theater 't Speelhuis.

Mierlo, Baron van Scherpenzeel Heuschweg 2
De Luciakerk is in 1856-1858 in neogotische stijl gebouwd naar ontwerp van H.J. van Tulder. De middeleeuwse toren is daarbij bewaard, maar ommetseld. De kerk heeft laatgotische vormen.

Geldrop, Nieuwendijk 2
Voor de Brigidakerk zie de autoroute Van neoclassicisme tot neogotiek.

Eindhoven, Tramstraat 37
De Heilig Hartkerk van de paters augustijnen wordt herbestemd. De driebeukige kruiskerk is bij het middeleeuwse klooster gebouwd door P.J. Bekkers en J. Hegener in 1895-1896. Op de zeshoekige toren het beeld van 'Jezus de Waaghals'. In de kerk een reeks neogotische altaren van J. Custers uit Eindhoven, gewijd aan augustijner devoties. Het orgel is van M. Maarschalkerweerd.

Eindhoven, Stratumseind 2
Voor de Catharinakerk zie de Cuypersroute.

Eindhoven, Meerkollaan 3
De Ontmoetingskerk is een modernistische zaalkerk van C. Valstar uit 1968.

Eindhoven, 't Hofke 1
In 1888-1891 is de gotische Martinuskerk vervangen door een neogotische, kathedraalachtige nieuwbouw naar ontwerp van Ed. Corbey. Het dubbeltorenfront bleef onvoltooid.

Nuenen, Park 53
De Clemenskerk is in 1871 gebouwd naar ontwerp van C. Weber in romanogotische stijl. Het oorspronkelijke meubilair is bewaard gebleven.

Nuenen, Papenvoort 2
De hervormde kerk is een achthoekig Napoleonskerkje uit 1824. Hier preekte de vader van Vincent van Gogh.

Gerwen, Heuvel bij 23
De Clemenskerk is een gotisch kruiskerkje, dat in 1887-1889 neogotisch is ingericht. Na jaren leegstand is het opnieuw ingericht door de Priesterbroederschap Pius X, het straalt weer de sfeer uit van het rijke roomse leven.

Beek en Donk, Molenweg
De oorspronkelijk alleenstaande toren van de in 1813 gesloopte dorpskerk is nu ingebouwd door woningen. Het is een eenvoudig laatgotisch bouwwerk met lage spits.

Beek en Donk, Kerkstraat 1
De Michaëlkerk is in 1933-1935 gebouwd naar ontwerp van H.W. Valk als een christocentrische kruiskerk in op de middeleeuwse gotiek gebaseerde stijl. De kerk heeft een toren en vieringkoepel.

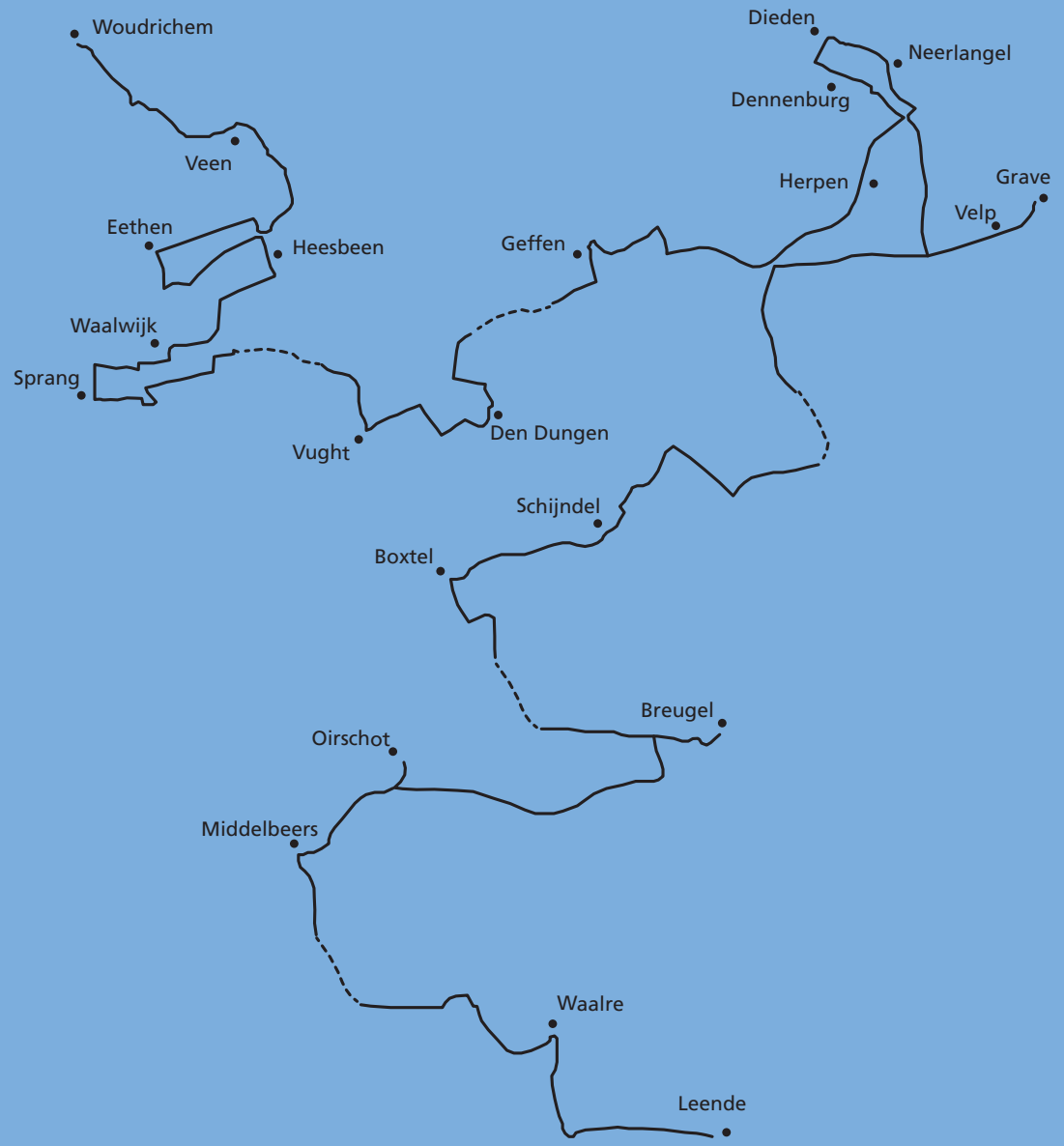

Veen, hervormde kerk

Een middeleeuws kerkenlandschap (auto)

Deze route geeft een beeld van de bouwkunst van de middeleeuwen. Veel gebouwen zijn na 1800 verloren gegaan, maar sommige kerken bevatten nog steeds romaanse fragmenten. Deze route geeft ook een beeld van de grotere dorps- en stadskerken in de vormentaal van de Brabantse en Kempense gotiek.

Woudrichem, Kerkstraat 35
De gotische hervormde kerk heeft een renaissance toren met gebeeldhouwde kopjes. Bij de restauratie is het koor weer bij de kerk getrokken. Het in 1865 uit de Haagse Kloosterkerk overgenomen orgel is rijk gedetailleerd. Dit prachtige front is in 1680 geschonken door stadhouder Willem III.

Veen, Grotestraat 19
De hervormde kerk heeft een romaans tufstenen schip uit circa 1200, de toren is uit de dertiende eeuw. Het koor met zijn rechte sluiting is rond 1300 gebouwd en heeft vroeggotische vormen. De kerk heeft een houten tongewelf.

Eethen, Corn. Branderhorststraat 7
De hervormde kerk is na zware oorlogsschade in 1948-1951 hersteld. Daarbij is het romaanse tufstenen schip met de rondboogramen en nissen uit de twaalfde eeuw gereconstrueerd. De toren is uit het eind van de veertiende eeuw. Het gotische koor is vijftiende-eeuws en heeft tufstenen banden.

Heesbeen, Grotestraat 29
De hersteld hervormde kerk is van oorsprong nog romaans. Het kerkhof heeft een achttiende-eeuws poorthuis. Het interieur is sinds eeuwen amper veranderd. Via de voorkerk betreden we een zaalkerk met gehoute banken en een blauw geschilderd tongewelf.

Waalwijk, Grotestraat 121
De hervormde kerk is een laatgotische bakstenen kruiskerk, waarvan de toren eind zestiende eeuw is verwoest. Op de topgevels sierlijk gesmede ijzeren kruisen. In de kerk houten topgewelven en een orgel van C. van Oeckelen uit 1823.

Sprang, Kerkstraat 34-36
De langgerekte laatgotische hervormde kerk is onvoltooid. Halverwege is met gestopt met de bouw van een nieuw schip. Ook de Kempense toren is nooit helemaal afgebouwd. De sfeervolle kerk bezit een orgel uit 1728. Bij de restauratie zijn muurschilderingen blootgelegd met apostelen. Heel bijzonder is de verbeelding van Christus met de lijdenswerktuigen.

Vught, Helvoirtseweg 5-7
De hervormde kerk is een gotische kruiskerk, waarvan het schip is verdwenen. Het dwarsschip is verlaagd. In de koormuren verweerde renaissance kruiswegstaties. De preekstoel dateert uit 1618. De fraaie Kempense toren heeft rijk siermetselwerk.

Den Dungen, H. Hartplein 1
De Jacobuskerk is een laatgotische dorpskerk met een neogotische toren van C. Franssen uit 1899. De kerkruimte heeft rijke laatgotische stergewelven, een neobarokke preekstoel en neogotische altaren. Het Smitsorgel uit 1867 is afkomstig uit de seminariekapel van Haaren.

Geffen, Kerkstraat 10
De Maria Magdalenakerk heeft een gotisch schip en markante toren. Dwarsschip en koor zijn in 1892-1893 door C. Franssen aangebouwd. De kerk heeft een rijke neogotische beschildering en meubilair in dezelfde stijl.

Herpen, Rogstraat 2
De Sebastianuskerk heeft een gotische toren en koor. Het neogotische schip is in 1903 gebouwd door C. Franssen. In de kerk een gotische Calvariegroep en een doopvont uit de dertiende eeuw. Op het netgewelf van het koor laatgotische gewelfschilderingen. De altaren zijn van H. van der Geld.

Dennenburg, Hoogstraat 36
De voormalige Michaëlskerk heeft een romaans schip en een toren uit de dertiende eeuw. Het koor is laatgotisch en heeft een netgewelf. Het kerkje is herbestemd als bed and breakfast.

Dieden, Maasdijk 79
De zaalkerk met toren dateert uit de twaalfde en vijftiende eeuw. Het gebouwtje ligt schilderachtig aan de Maasdijk en dient als atelier.

Neerlangel, St.-Jansstraat 2
Het kerkje van Sint Jan de Doper heeft de oudste romaanse toren van Noord-Brabant. Binnen nog de sporen van een koepelgewelf. Het neogotische kerkje van 1869 is uiterst eenvoudig maar zeer sfeervol.

Velp, Pater Loefsweg 1
De voormalige Vincentiuskerk heeft een romaans schip uit de twaalfde eeuw. In de veertiende en zestiende eeuw zijn respectievelijk de toren en het koor gebouwd. Het gebouwtje tegenover het barokke kapucijnenklooster (zie fietsroute noordoost) wordt nu voor tentoonstellingen gebruikt.

Grave, Hoofdwagt 1
De Elisabethkerk is steeds weer door oorlogsgeweld geteisterd. Dwarsschip en koor zijn het restant van de gotische kerk. Het dwarsschip heeft aan de noordkant een reliëf met de boodschap van de engel aan Maria. De zuidgevel is een bijzonder voorbeeld van renaissance bouwkunst. De kerkruimte heeft een neogotische beschildering, indrukwekkend gemarmerde barokke altaren en een schat aan heiligenbeelden.

Schijndel, Markt 17
De Servatiuskerk heeft een gotische toren en middenschip. In 1839-1840 is de kerk in neogotische stijl uitgebreid. Het interieur heeft gestucte gewelven. Het hoogaltaar is van Pierre Cuypers. Het fraaie Smitsorgel uit 1852 heeft een gebeeldhouwde kas door J.F. Beuijssen.

Boxtel, Oude Kerkstraat 20
De kerkheuvel met de vroegere kapittelkerk van de H. Petrus was oorspronkelijk omgeven door een Dommelarm. De gotische kruiskerk heeft een rijzige toren. Het schip is in de negentiende eeuw herbouwd. Het koor heeft aan de noordkant de sacristie en de Heilig Bloedkapel. Deze kapel herinnert aan het Heilig Bloedwonder van kort voor 1380. In de kerk een imposant orgel van F.C. Smits.
Tegenover de kerk het protestantse kerkje naar ontwerp van Hendrik Verhees.

Breugel, St. Genovevastraat 14
De laatgotische Genovevakerk ligt fraai aan de Dommel. Bij de restauratie in 1956-1960 zijn het dwarsschip en de houten tongewelven gereconstrueerd. In het koor gebeeldhouwde kraagstenen. Het orgel uit 1853 is van J.J. Vollebregt.

Oirschot, Markt 2
De grootscheepse bakstenen Petruskerk is ook wel omschreven als de mooiste dorpskerk van ons land. Het gebouw ligt mooi aan het marktplein. De fraaie koorbanken zijn in 1944 bij een beschieting verloren gegaan. De kerk met rijzige Kempense toren is tussen 1945 en 1962 herbouwd. Neobarok meubilair en een Smitsorgel uit de Bossche Pieterskerk vullen het interieur aan. Er zijn neogotische koorbanken en neobarokke altaren.

Oirschot, Vrijthof 1
De hervormde kerk gaat terug tot de twaalfde eeuw. De rondboogramen in de tufstenen muren zijn hersteld. Binnen een unieke houten kapconstructie uit de dertiende eeuw.

Middelbeers, Willibrordstraat 25 en 16
Het fraaie laatgotische kerk met haar Kempense toren is in 1961-1962 gerestaureerd. Het eenvoudige interieur heeft alleen een barokke orgelgalerij bewaard. De kerk wordt gebruikt voor exposities. De nieuwe kerk van 1925-1927 is een ontwerp van L.J.P. Kooken.

Waalre, Oude Torenstraat 2
De voormalige Sint Willibrorduskerk is in de jaren dertig ternauwernood van de sloop gered. H.W. Valk reconstrueerde het romaanse schip. Ten westen een gotisch vak en een bakstenen Kempense toren. Het kerkje is nu gedenkplaats voor de Brabantse gesneuvelden.

Leende, Dorpstraat 50
De gotische kerk van Petrus' Banden is een eenvoudig bakstenen gebouw met een rijzige toren met rijkversierde nissen en een opvallende bekroning, de 'Leender bloas'. In de kerk Maaslandse zuilen met bladkapitelen.

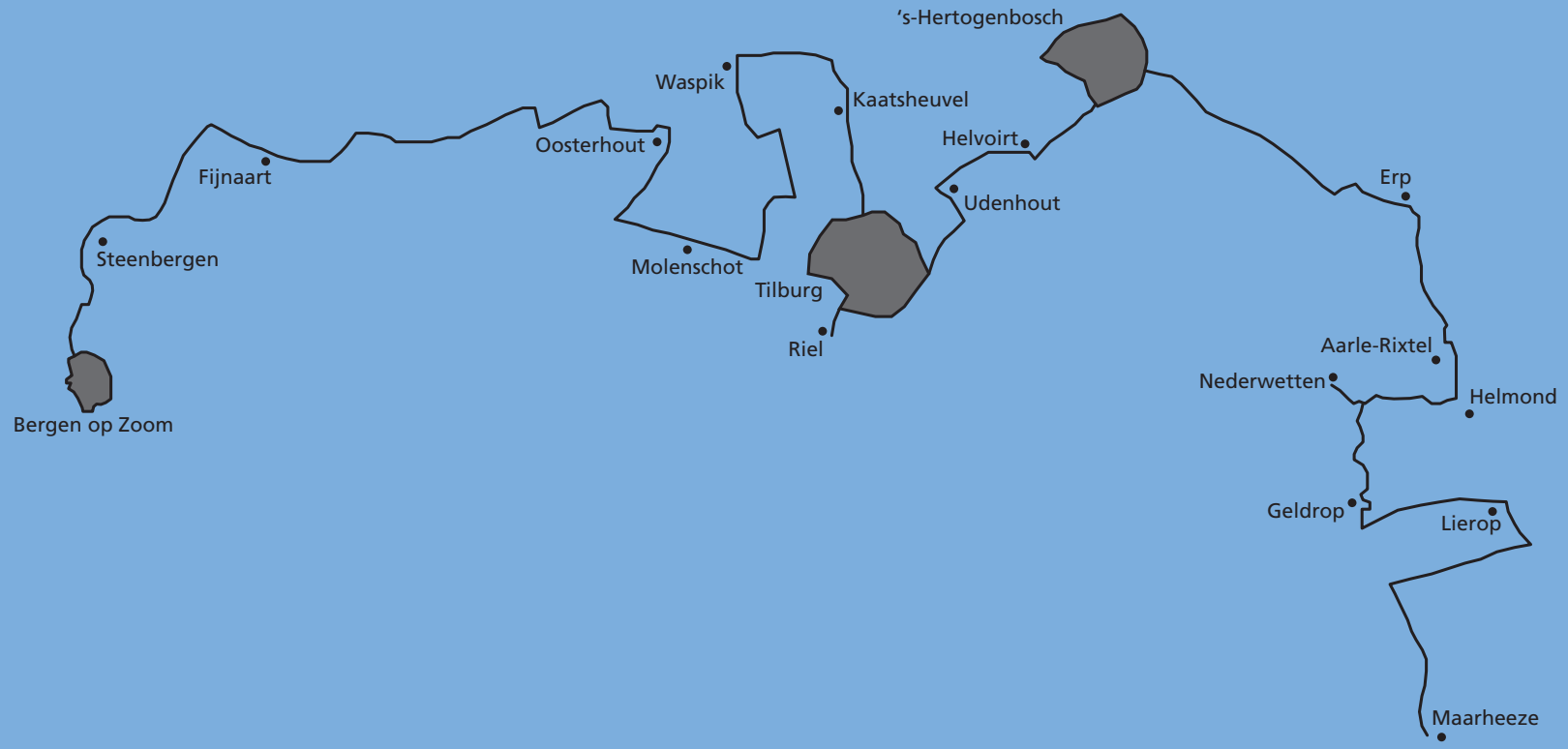

Riel, Antonius Abtkerk

Van neoclassicisme tot neogotiek (auto)

Kort na 1800 worden de eerste nieuwe kerken gebouwd, veelal in een traditionele of neoclassicistische stijl. Het zijn statige gebouwen met barok meubilair. Tussen 1850 en circa 1915 bouwen of verbouwen de Nederlandse katholieken ongeveer achthonderd kerken, waarvan meer dan tweehonderdvijftig in Noord-Brabant. Meest neogotisch, soms neoclassicistisch, traditioneel of neoromaans. Naast vader en zoon Cuypers zijn onder meer de Tilburger H.J. van Tulder, de uit Keulen afkomstige C. Weber en de Cuypersleerling C. Franssen actief. In het Bisdom Breda bouwt P. van Genk veel kerken. Deze route geeft een goed beeld van de kerkenbouw van de negentiende eeuw.

Bergen op Zoom, Grote Markt 32
De neoclassicistische Maagdkerk is in 1824-1829 gebouwd naar plannen van J.F. Franssen. Deze driebeukige hallenkerk met toren is in 1988-1990 herbestemd tot theater De Maagd door O. Greiner. De glasramen van P. Clijsen en de schilderingen van J. Colette bleven bewaard.

Steenbergen, Kerkplein 7
De hervormde kerk vervangt een laatgotische kruiskerk. De neoclassicistische kerk van P. Huysers uit 1832 heeft een indrukwekkend front met zuilenportiek en toren. In de driebeukige kerkruimte Toscaanse kolommen en een eenvoudige preekstoel en orgel.

Fijnaart, Kerkring 1
De hervormde kerk is een T-vormige bakstenen kerk van architect C. Blansjaar uit 1875-1876. Het gebouw vertoont een eclectische rondboogstijl. Het sobere interieur heeft een kansel uit de zeventiende eeuw en een orgel van C.J. Rogier.

Oosterhout, Rulstraat 6
De hervormde kerk is in 1811 gebouwd met een schenking van Lodewijk Napoleon. Het is een bakstenen kruiskerk in eenvoudige classicistische stijl. In de kerk de renaissance preekstoel uit de middeleeuwse kerk. Het Moreauorgel van 1753 komt uit de katholieke schuurkerk.

Molenschot, Kapelstraat 1
De Annakapel is een laatgotische kapel. Ertegenover de neogotische parochiekerk van J.J. van Langelaar uit 1887. De kruiskerk heeft latere zijbeuken en een compleet neogotisch interieur uit de kunstwerkplaatsen Cuypers en Stoltzenberg.

Waspik, Raadhuisstraat 17
De hervormde kerk is een laatgotische kruiskerk met houten tongewelven. In de kerk een fraaie preekstoel met doophek (ca. 1771) en een orgel van M. de Crane (1767). Preekstoel en orgel zijn voorzien van bijzonder rococo beeldhouwwerk door de katholieke beeldhouwer Petrus Verhoeven.

Waspik, Dorpsplein 1
De Bartholomeuskerk is een neoclassicistische hallenkerk door J. Brands (1840-1841). Het interieur heeft rijk neobarok beeldhouwwerk in hoogaltaar, zijaltaar en preekstoel, grotendeels door J.B. Peeters uit Antwerpen.

Kaatsheuvel, Hoofdstraat 36
De Johannes de Doper is een der grootste kerken van het bisdom, in 1912-1915 gebouwd naar plannen van C. van Hoof. De kerk heeft een markant dubbeltorenfront en neogotisch meubilair van J. Custers.

Tilburg, Stadhuisplein 370
De Dionysius of Heikesekerk is een neoclassicistische hallenkerk, in 1828-1829 tegen de middeleeuwse toren aangebouwd. In de kerk een barokaltaar uit Antwerpen. De deftige stadskerk heeft verder neorenaissance en neobarok meubilair en een reeks glasramen met religieuze voorstellingen.

Tilburg, Goirkestraat 68
De Dionysius of Goirkesekerk is een zeer vroege neogotische kerk, gebouwd in 1839 met subsidie van kroonprins Willem II. De kroonprins had een grote voorliefde voor de gotiek. In de kerk een rijke beschildering naar ontwerp van Pierre Cuypers, rijk barokmeubilair, waaronder preekstoel en biechtstoelen. Uit het oude hoogaltaar komt een schilderij van de onthoofding van Dionysius door de befaamde A. Wiertz. In de koorpartij van C. de Bever een muurschildering van Jos te Horn (1938).

Riel, Kerkstraat 3
De Antonius Abtkerk is in 1895 gebouwd door P.J. van Genk, die in het bisdom Breda actief was. De kruiskerk met pastorie en Heilig Hartbeeld ligt markant in het dorp en heeft een gaaf neogotisch interieur met altaren van de broer van de architect.

Udenhout, Slimstraat 9
De Lambertuskerk is een neoclassicistische hallenkerk, gebouwd in 1839-1841 door J.H. Laffertee. In de heldere ruimte met Toscaanse zuilen neobarokke altaren van J.J. Peeters en J. Beuijssen.

Helvoirt, Kastanjelaan 16
De Nicolaaskerk is een late neogotische kerk naar ontwerp van J.H.H. van Groenendael. De kerk is uitgevoerd na 1895 en is vervolgens rijk ingericht en beschilderd. Het hoogaltaar is een werk van H. van der Geld, de zijaltaren zijn van Van Bokhoven en Jonkers. De complete beschildering is tot in de kleinste details symbolisch doordacht en uitgevoerd door E. Perey uit Roermond.

's-Hertogenbosch, Verwersstraat 49
De voormalige Waalse, later Evangelisch-Lutherse Kerk is een vroege neogotische kerk van A. van Veggel (1847). Het dubbeltorenfront is nooit voltooid. De kerkruimte is in zijn gestucte vormentaal gebaseerd op de kapellen van de Sint-Janskathedraal. Er is rank neogotisch ornament in gietijzer. De renaissance kansel komt uit de in de zeventiende eeuw gesloopte Pieterskerk.

's-Hertogenbosch, Kerkstraat 20
De hervormde of Grote Kerk is in 1819-1820 gebouwd naar ontwerp van J. de Greef. De bakstenen kruiskerk heeft sobere neoclassicistische vormen. In de kerk die ook voor concerten en manifestaties wordt gebruikt een fraai orgel van J.H.H. Bätz (1831).

Erp, Kerkstraat 1
De Servatiuskerk is een markant neoclassicistisch werk van de waterstaatsopzichter A. van Veggel met een torenspits van Joseph Cuypers. In de statige hallenruimte neobarokke meubels van J. Beuijssen, H. van der Mark en H. Meyers. Het Vollebregtorgel is van 1848.

Aarle-Rixtel, Kouwenberg 29
De voormalige hervormde kerk is in 1847-1848 gebouwd door A. van Veggel. Na instorting is het gebouwtje herbouwd in 1872. Het heeft neogotisch meubilair.

Stiphout, Dorpsstraat 32
De Trudokerk is een neogotische kruiskerk van H.J. van Tulder uit 1883-1884. Boven de ingang de beeltenis van de bouwpastoor. Het rijk gedetailleerde interieur heeft beschilderde baksteen, een rijk gedetailleerde preekstoel en glasramen met het hostiewonder van 1342.

Helmond, Kerkstraat 54
De Lambertuskerk van Th. Molkenboer (1856-1861) is een driebeukige kruiskerk in neogotische stijl. De kerk bezit een mooi orgel uit 1770-1772. De zeer rijke inventaris bevat altaren, schilderingen en glasramen, alles in neogotische stijl.

Nederwetten, Hoekstraat 46
De neoromaanse Lambertuskerk is ontworpen door Ed. Corbey en gebouwd in 1893-1895. Het rijk gedetailleerde interieur heeft natuurstenen altaren van J.P. van der Mark uit Eindhoven.

Geldrop, Nieuwendijk 2
De Brigidakerk is een van de imposante neoromaanse koepelkerken van C. Weber. De tussen 1889-1891 gebouwde kerk heeft een dubbeltorenfront. De rijk gedetailleerde interieur is veelkleurig beschilderd en heeft een imposant stergewelf en neoromaans meubilair.

Lierop, Offermansstraat 1
De kerk van de Heilige Naam van Jezus is een koepelkerk uit 1890-1892 door C. Weber. Twee torens zijn herbouwd door J. de Jong. Het interieur is tot in de details gaaf bewaard gebleven met neoromaans meubilair.

Maarheeze, Kerkstraat 22
De neoromaanse Gertrudiskerk is een kopie van C. Franssens kerk voor Einighausen. In de fraai gedetailleerde kerk meubilair van Roermondse ateliers.

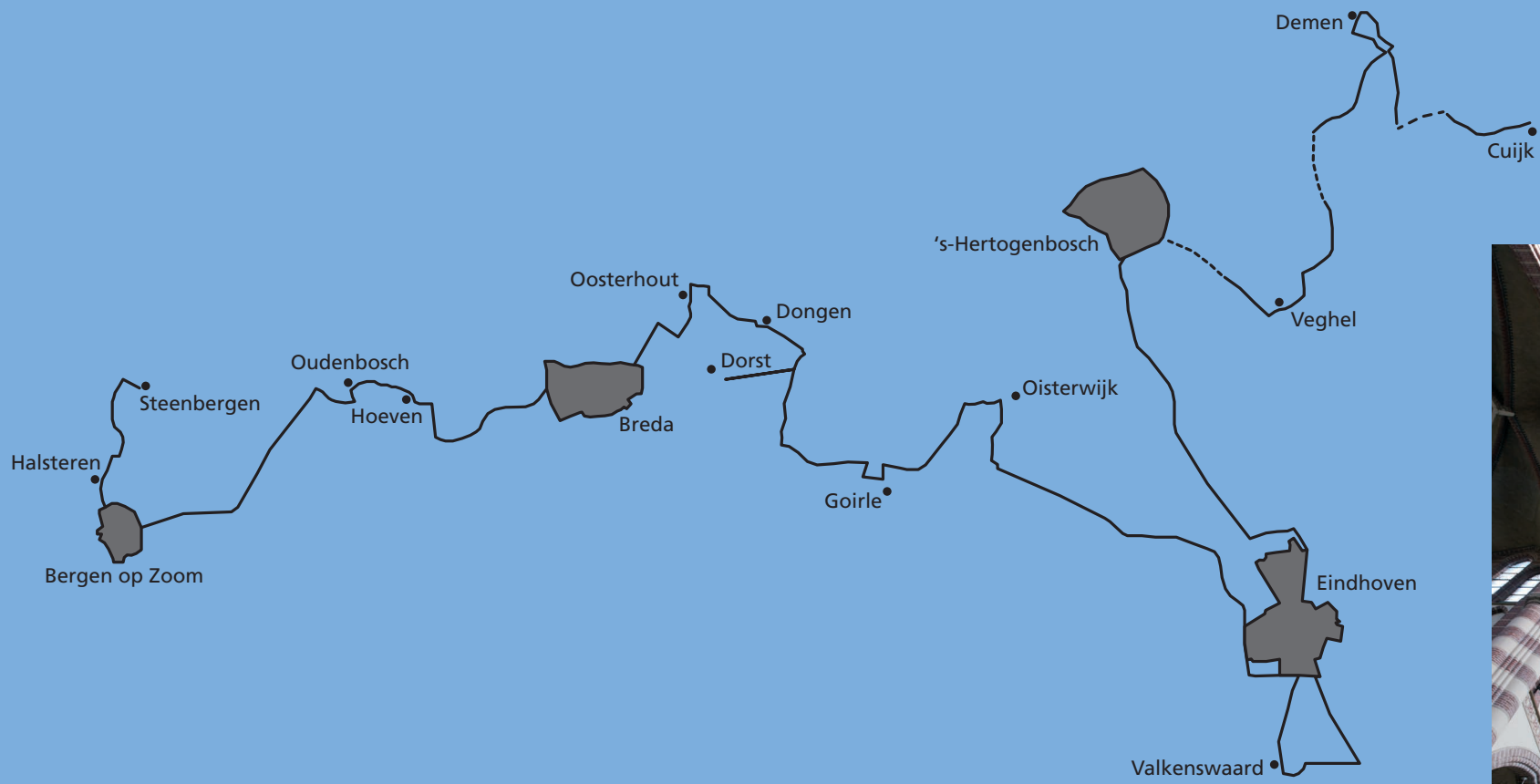

Oisterwijk, Petruskerk

Cuypersroute (vader en zoon) van Steenbergen tot Demen (auto)

Veel kerken worden gebouwd door de in Roermond geboren en in Antwerpen opgeleide Pierre Cuypers (1827-1921). Hij bouwt vooral in neogotische stijl, met uitzondering van de markante kopie van de Romeinse Sint Pieter in Oudenbosch. Ook zijn zoon Joseph Cuypers (1861-1949) is heel actief en bouwt aanvankelijk ook in neostijlen. In zijn latere werken in onder meer 's-Hertogenbosch en Dongen rekent hij af met de neogotiek. Deze route geeft een goede doorsnee van het werk van de architecten Cuypers.

Steenbergen, Nieuwstad 21
Deze indrukwekkende kruiskoepelkerk is een laat werk van vader Pierre en zoon Joseph Cuypers. De neogotische kerk is in 1899 ontworpen en in 1903 gereed. De zware koepel zorgt voor statische problemen. De complete inventaris in late neogotische stijl is eveneens van de hand van vader en zoon Cuypers.

Halsteren, Dorpsstraat 51
De Quirinuskerk is een romaniserend ontwerp van Joseph Cuypers uit 1911-1912. De kerk heeft een markant dubbeltorenfront en een vieringtoren. Inwendig altaren van Cuypers en meubilair uit de middeleeuwse kerk, zoals de orgeltribune en een zijaltaar. In 1920 is de renaissance doopvont in de grond teruggevonden, een zeer bijzonder stuk.

Bergen op Zoom, Prins Bernhardlaan 66
De Lourdeskerk is een centraliserende koepelkerk, gebouwd in 1926-1928 naar ontwerp van Joseph Cuypers en zijn zoon Pierre jr. Inwendig sierlijke paraboolbogen en glas in lood, alles in expressionistische vormen. De in 1944 verwoeste toren is in 1954-1955 herbouwd.

Oudenbosch, Markt 65
De basiliek van de H.H. Agatha en Barbara is naar ontwerp van Pierre Cuypers gebouwd in 1865-1880. De neobarokke kerk is een aangepaste versie op kleinere schaal van de Romeinse Sint-Pieter. Deze stijl was de wens van de bouwpastoor W. Hellemons. De kerk heeft een rijke inventaris en beschildering in neobarokke stijl. Bijzonder is de terrazzovloer. Nabij de kerk het pensionaat Saint-Louis met een kleine kapel, eveneens gebaseerd op de Sint-Pieter.

Hoeven, Hofstraat 8
Het grootseminarie van het bisdom Breda is in 1903-1905 gebouwd naar ontwerp van vader en zoon Cuypers. De kapel is in 1922 door Joseph Cuypers ontworpen. Het is een neogotisch complex rond een grote binnenhof.

Breda, Haagweg 1
De Annakerk is een neogotische kruiskerk die in 1905 is gebouwd naar ontwerp van Joseph Cuypers en Jan Stuyt. De toren is nooit gebouwd. De kerk is herbestemd tot kantoorgebouw, met handhaving van de glasramen uit de bouwtijd.

Ginneken, Ginnekenweg 333
De Laurentiuskerk is in 1901-1902 gebouwd naar ontwerp van Joseph Cuypers en Jan Stuyt in gotiserende stijl. Het is een kruiskerk met vieringtoren en houten tongewelven. Glasramen uit de bouwtijd.

Oosterhout, Sint Vincentiusstraat 113
De Antoniuskerk is een bakstenen kruiskerk, naar ontwerp van Pierre Cuypers en J. Oomen gebouwd in 1907-1908. De kerk heeft eenvoudige vormen en een opzij geplaatste toren. Inwendig altaren uit de bouwtijd.

Dongen, Gasthuisstraat 1
De Laurentiuskerk is in 1920-1921 een bakstenen expressionistische koepelkerk gebouwd naar ontwerp van Joseph Cuypers en zijn zoon Pierre. De kerk heeft pannendaken en een koepeldak. Inwendig schilderingen van Joannes Colette en altaren uit de werkplaatsen Cuypers en Co. Het neogotische hoogaltaar is afkomstig uit de afgebroken Jozefkerk.

Dorst, Baarschotsestraat 87
De Marculphuskerk is in 1911-1912 gebouwd naar ontwerp van Joseph Cuypers. De eenbeukige kruiskerk met westwerk- achtige torenpartij is geïnspireerd op de middeleeuwse dorpskerken van de late middeleeuwen.

Goirle, Kerkstraat 1
Bij de gotische Kempense toren bouwt Joseph Cuypers in 1897-1899 een neogotische kruiskerk met houten gewelven. Het neogotische meubilair is uitgevoerd door de Bossche beeldhouwer H. van der Geld.

Oisterwijk, Kerkplein 1
De Petrus Bandenkerk is een laat werk van Pierre Cuypers, grotendeels ontworpen door zijn zoon Joseph. De kerk is tussen 1894 en 1897 gebouwd in neogotische stijl, op verzoek van het kerkbestuur naar het model van de kerk

te Trier. Het interieur met de centrale koepeltoren heeft een prachtige ruimtewerking. Het neogotische meubilair is door Cuypers ontworpen. In de kerk het middeleeuwse devotiebeeld van Maria Vreugdenrijcke.

Eindhoven, Stratumseind 2
De Catharinakerk is een vroeg werk van Cuypers uit 1858-1867. De neogotische bakstenen kerk is gebouwd volgens de beginselen van J.A. Alberdingk Thijm. Het dubbeltorenfront heeft subtiele verschillen in detaillering en rijk gebeeldhouwde portalen in Franse gotische stijl. Het inwendige heeft gekleurd schoon metselwerk. Het neogotische hoogaltaar is gedeeltelijk bewaard. De kerk heeft naoorlogse glasramen van onder meer Charles Eyck, Hugo Brouwer en Pieter Wiegersma.

Valkenswaard, Markt 2
De voormalige hervormde kerk, nu trouwkerkje, is in 18900 gebouwd door Cuypers' bureauchef J. van Grambeek in neogotische stijl.

's-Hertogenbosch, Jeroen Boschplein 2
De Jacobskerk is in 1906-1907 gebouwd naar ontwerp van Joseph Cuypers en Jan Stuyt. De ambitieuze kruiskoepelkerk kreeg pas in 1923-1924 de definitieve gevel en toren. In de kerk terracotta ornament, een barokke preekstoel, kruiswegstaties van H. van der Geld en een frescoschilderingen van G. de Geetere. De kerk is herbestemd als Jheronimus Bosch Art Centre.

Veghel, Markt
De Lambertuskerk is tussen 1855 en 1863 gebouwd naar ontwerp van Pierre Cuypers. De kruiskerk met slanke toren heeft luchtbogen. Het inwendige is ontpleisterd maar bewaart het oorspronkelijke meubilair en de ajour versieringen in de nissen. Achter de een ruim kerkhof. Ernaast aan de Mr. Van Coothstraat 1 de congregatiekapel uit 1890, naar ontwerp van Joseph Cuypers, nu moskee.

Demen, Maasdijk 69
De Willibrorduskerk is in 1857-1860 door Pierre Cuypers gebouwd naast de gotische toren. In de eenbeukige kerk neogotisch meubilair en beelden en een reeks glasramen.

Cuijk, Kerkstraat 8
Op het kerkhof achter de kerk de kapel die Pierre Cuypers in 1896 ontwierp voor het echtpaar De Hamer.

Steenbergen, Gummaruskerk

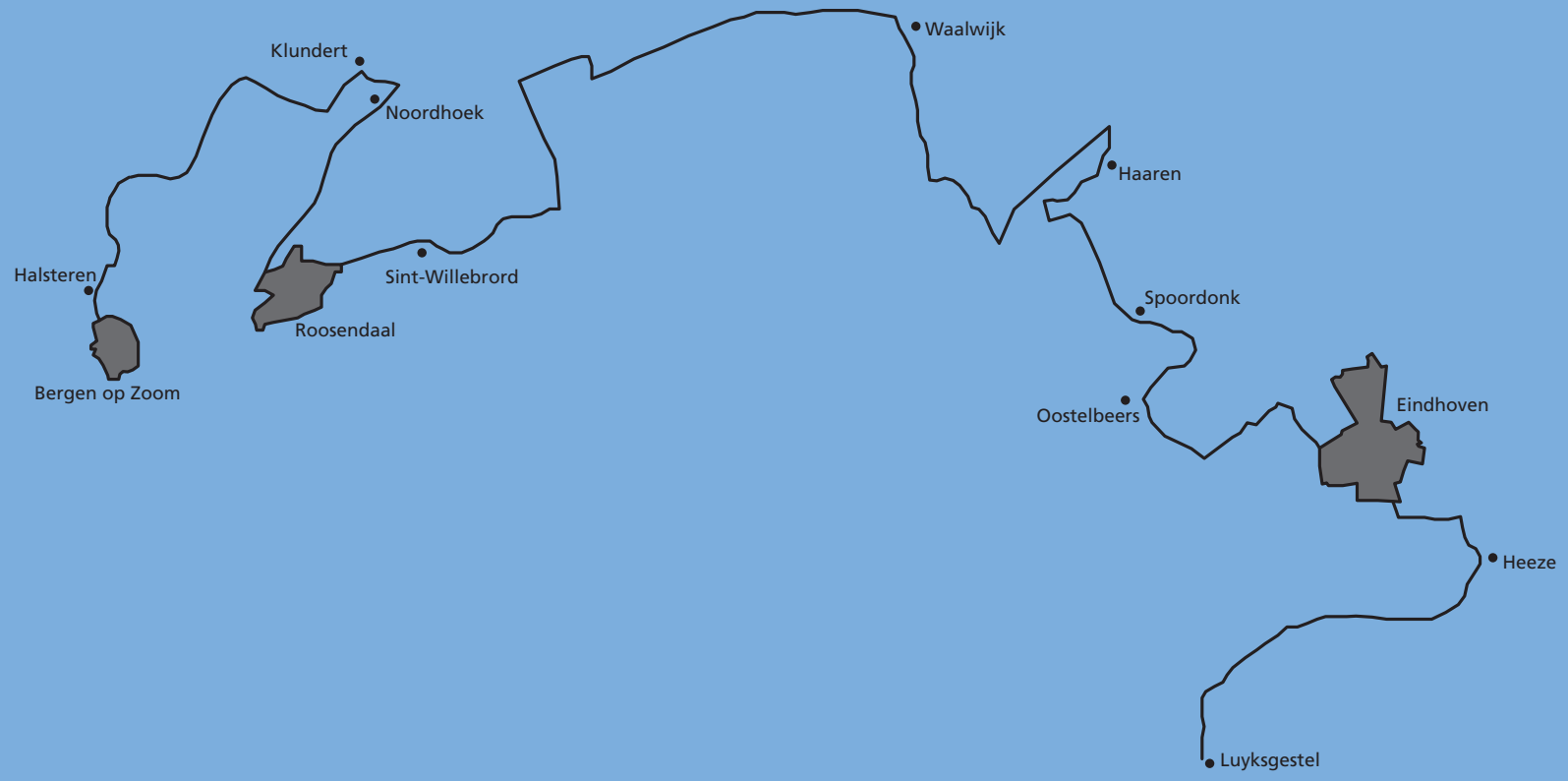

Waalwijk, Johannes de Doper

Van expressionisme tot modernisme (auto)

Deze route belicht de kerkelijke bouwkunst van de twintigste eeuw. Van expressionisme en traditionele gotiek naar de bakstenen basilieken van de Delftse School. Daarnaast zijn er voorbeelden van de modernistische kerkenbouw in baksteen, glas en beton. Protestanten en katholieken hebben hun eigen architecten. Bekende namen zijn onder meer P. Bellot, B.T. Boeyinga, J. Hurks, M. van Beek en H.W. Valk.

Bergen op Zoom, Piusplein, Kastanjelaan
De Heilig Hartkerk van Evers en Sarlemijn (1950-1951) is een bakstenen kerk in de traditionele vormentaal van de Delftse School. De bakstenen muren hebben hooggeplaatste rondboogramen. De lichte ruimte heeft een zee van ranke kolommen met gebeeldhouwde kapitelen van Niel Steenbergen en een centrale koepel. De kerk wacht op herbestemming.

Bergen op Zoom, Bolwerk Zuid 36
De hervormde Ontmoetingskerk is een expressionistische bakstenen kerk van B.T. Boeyinga, oorspronkelijk gebouwd voor de jonge gereformeerde gemeente. De kerk is een echte ontmoetingsruimte met tentachtige leien daken en een rijzige, maar ook intieme ruimte met hoog opgaande en veelkleurig beschilderde kapconstructie.

Halsteren, Dorpsstraat 51
Voor de Quirinuskerk zie de Cuypersroute.

Klundert, Kerkring 1
Tegenover het renaissance stadhuis ligt de kerkring met de Hervormde Kerk. Deze kerk van A.P. Smits vervangt sinds 1952 de in 1944 verwoeste kerk. Het is een sereen en traditioneel gebouw met een Flentroporgel uit 1958.

Noordhoek, Bisschop Hopmansstraat 1
De expressionistische Jozefkerk is in 1921 gebouwd door Dom. Paul Bellot. De baksteen is hier verwerkt in kleurige patronen en metselverbanden, die het werk van Bellot typeren. Hij pleitte voor katholieke geloofsbeleving in een blije atmosfeer. Dat komt ook tot uiting in de lichtval. De kerk is herbestemd voor culturele doeleinden.

Roosendaal, Sint Josephstraat 4
De Josephkerk van J. Hurks en W. Vergouwen is een bakstenen kruiskerk met toren uit 1924-1924. De baksteen is expressief gebruikt, onder meer in de paraboolbogen. De kerk heeft een centraliserende werking door de enorme bakstenen koepel. Overal zien we siermotieven en tegelpatronen. Het meubilair en de schilderingen zijn uit de bouwtijd.

Sint-Willebrord, Pastoor Bastiaansensingel 30
De Willibrorduskerk is een bakstenen kruiskoepelkerk met paraboolbogen van N.J.H. van Groenendael uit 1925. De kerk toont van verre het silhouet van de bedevaartsbasiliek van de H. Bernadette in Lourdes. Om de kerk een processiepark met Lourdesgrot.

Waalwijk, Sint Jansplein 2
De Johannes de Doperkerk is de meest indrukwekkende koepelkerk van H.W. Valk (191923-1925). Valk gebruikt de baksteen hier op zeer expressieve wijze. De markante koperen koepels en de torenbekroning maken de kerk van verre zichtbaar. De bakstenen koepel maakt de binnenruimte tot een ruimtelijke belevenis. Hier vinden we terracotta kruiswegstaties van Charles Eyck.

Waalwijk, De Genestetstraat 1
De moderne Antonius van Padua is een zaalkerk van H.M. Koldewey uit 1960-1962. De kerk heeft grote glas-in-betonwanden van Egbert Dekkers, met onder meer voorstellingen uit de Apocalyps van Johannes. Een van de laatste grote kerkelijke glaswanden van de vorige eeuw.

Haaren, Rijksweg 9
De Kapel van het voormalig Grootseminarie is nu gedenkplaats voor de gijzelaars die in het seminarie waren opgesloten tijdens de Tweede Wereldoorlog. De indrukwekkende, burchtachtige kapel is een ontwerp van M. Granpré Molière en H. van Helvoort uit 1936-1940.

Spoordonk, Bernadettestraat 2
De Bernadettekerk is in 1935-1936 gebouwd naar plannen van A. Rats in traditionalistische en expressieve baksteenstijl. De markante toren staat opzij van het koor. In de kerk bakstenen graatgewelven en glasramen gewijd aan het leven van Bernadette Soubirous, uitgevoerd door Rutgens uit Roermond.

Oostelbeers, Kerkstraat 9 en 10
De ranke neogotische toren van C. Franssen (1893) herinnert aan de afgebroken kerk uit de negentiende eeuw. Ertegenover de intussen als dorpshuis herbestemde traditionalistische kerk van M. van Beek. De muurschilderingen van Charles Eyck zijn bewaard gebleven.

Eindhoven, Pastoor van Arsplein 11
De voormalige kerk Johannes Vianney is een ontwerp van M. van Beek uit 1929-1930. De kerk heeft rijzige expressionistische bakstenen gewelven. Het gebouw is herbestemd als kantoorgebouw naar ontwerp van M. Wijnen.

Eindhoven, Carmelitessentraat 2
De Theresiakerk van M. van Beek (1926-1927) is een echte volkskerk, met een breed door een hoog zadeldak overhuifd schip. De rijzige toren bevat een klok uit 1462. De kerkruimte heeft betonnen bogen en gemetselde bakstenen gewelven. Alle aandacht gaat naar het koor met onder meer schilderingen van Charles Eyck. De kerk wordt herbestemd.

Heeze, Jan Deckersstraat 24
De Martinuskerk naar ontwerp van H.W. Valk is in 1934 gereed en typeert de wijze waarop Valk in later jaren de middeleeuwse dorpsgotiek verwerkt in zijn ontwerpen. De Christocentrische kerk met haar romaniserende toren is gebouwd met handvorm baksteen en heeft tufstenen kolommen en bakstenen gewelven. Er is ouder meubilair uit de vorige kerk.

Luyksgestel, Kerkstraat 100
De modernistische Martinuskerk van E. Nijsten is in 1958 gebouwd ter vervanging van een middeleeuwse kerk, waarvan alleen de gotische Kempense toren resteert. In de weidse ruimte met ranke kolommen middeleeuwse beelden, waaronder een mooie Calvariegroep. Het Martinusbeeld is barok.

Bergen op Zoom, Ontmoetingskerk

Colofon:

Foto's: Marc Bolsius;
pagina 25 Paul Spapens

Teksten: Wies van Leeuwen en
Paul Spapens

Vormgeving: Inpetto fotografisch - Monique van den Bijgaart
www.inpettofotografisch.nl

Druk:

STICHTING DE BRABANTSE HOEDERS

PRINS BERNHARD CULTUURFONDS

Waalre, Willibrorduskerk

De toren van de Heilig Hartkerk in Eindhoven wordt bekroond door een Heilig Hartbeeld. De plastische Eindhovense volksmond noemt dit beeld Onze Lieve Heer Verkeersregelaar.

De samenstellers van dit boek vonden deze benaming typerend voor het doel ervan, namelijk per fiets en auto onderweg naar het Brabants kerkenerfgoed.

STICHTING
DE BRABANTSE HOEDERS

PRINS BERNHARD
CULTUURFONDS